

מפגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

גיליון מיוחד בנושא
חיים על הגשר:
בין חינוך, הגירה ורב-תרבותיות

עורכת-אורחת: פרופ' רבקה איזיקוביץ'

כרך כ' • גיליון 35
תמוז תשע"ב – יוני 2012

יוצא לאור על ידי:

אנאר

"אפשר" – עמותה לפיתוח שירותי רווחה וחינוך

בשיתוף עם:

המכללה האקדמית בית ברל
בית הספר לחינוך
החוג לקידום נוער

משרד הרווחה
והשירותים החברתיים
האגף לנוער צעירים ושירותי תקון

החברה האזרחית הערבית בישראל והמעורבות בחינוך: הפוליטיקה של ההבדל בין האזרחי-לאומי והקהילתי-דתי

אימן אגבאריה ומוהנד מוסטפא

תקציר

במטרה להבין את מעורבות ארגוני החברה האזרחית הערבית בחינוך, המאמר משווה בין המטרות, אסטרטגיות הפעולה, קהלי היעד ומקורות המימון של שני ארגונים: "ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי בישראל" ו"אקראא", השייכת לתנועה האסלאמית בישראל. המאמר טוען שאמנם שני הארגונים מנהלים פוליטיקה של הבדל בתחום החינוך, אך הם נבדלים זה מזה מבחינת הזירות שבהן הם מסמנים הבדל זה, באופן השימוש בפוליטיקה של ההבדל ובמטרות של שימוש זה. בתוך כך, המאמר מצביע על התפיסה האסלאמית שעומדת בבסיס פועלה של "אקראא". לדידנו, התחרות בין סדרי היום השונים של שני הארגונים הללו מבטאת מאבק על הגמוניה פוליטית בין גישה דתית-קהילתית לבין גישה אזרחית-מדינתית בניהול הפוליטיקה של ההבדל.

מילות מפתח: חברה אזרחית, האסלאם הפוליטי, התנועה האסלאמית בישראל, החינוך הערבי בישראל

מבוא

המפגש בספרות החינוכית והסוציולוגית בין המחקר על החינוך הערבי (למשל אבו עסבה, 2007; ג'בארין ואגבאריה, 2010; Al-Haj, 2004, 2006; Abu-Saad, 1978, 1995; Mari, 2003, 2005; Payes, 2008; Jamal, 2009; 2004a, b) הוא עדיין מצומצם בהיקפו ודורש הרחבה. זאת בעוד הספרות בשני התחומים הנ"ל, כמו כלל המחקר במדעי החברה על החברה הערבית בישראל (Sa'idi, 2004), עדיין מתאפיינת בהתבוננות מלמעלה למטה. על פי גישה זו, המחקר ממוקד לרוב במדיניות ובפרקטיקות של המדינה והשלכותיה על החברה הערבית בישראל. זו נתפסת כאובייקט מונוליתי בעל סוכנות עצמית מוגבלת, שהוא תלוי מבחינה פוליטית ותרבותית ובעל יכולת התנגדות רפה וכמעט בלתי מובחנת. בהתאם, תחומים, כמו החינוך הערבי והחברה האזרחית הערבית, נחקרים לעתים קרובות רק ברמת המקרו התיאורית ורק ביחס למדינה ופעולותיה. בהקשר הזה, המאמר הוא ניסיון לספק תובנות ברמת המיקרו על הפעולה של שני ארגוני חברה אזרחית ספציפיים בתחום החינוך.

ספציפית, המאמר מציג חקר רב-מקרי (multiple case study) (Yin, 2003), שבמוקדו שני ארגונים אשר כל אחד מהם מהווה מקרה בוחן אינסטרומנטלי (instrumental case study) (Stake, 2000), שדרכו אנו מבקשים ללמוד על התופעה הרחבה יותר של מעורבות ארגוני החברה האזרחית הערבית בחינוך. מצד אחד, נציג את "ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי בישראל" (להלן "ועדת המעקב"), שהיא ארגון ותיק, אשר פועל בחסות הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות כארגון שאמור להיות יציג לכלל החברה הערבית.¹ מצד שני, נציג את עמותת "אקראא", העמותה הערבית לקידום החינוך במגזר הערבי,² שהיא ארגון חדש יחסית, אשר פועל בחסות ישירה של התנועה האסלאמית בישראל.³

הטיעון העיקרי של מאמר זה הוא שלא ניתן לדבר על החברה האזרחית הערבית כמקשה אחת, שעה שהיא מנהלת פוליטיקה של זהות והבדל. לדעתנו, "ועדת המעקב" היא דוגמה של ארגון שמנהל פוליטיקה של הבדל ממוקד מדינה, ואילו עמותת "אקראא" היא ארגון שמנהל פוליטיקה של הבדל ממוקד קהילה, במובן הרחב של המונח "קהילה". כאן הפוליטיקה של ההבדל היא במובן של פוליטיקה של הכרה, או ליתר דיוק פוליטיקה של תביעת הכרה בהבדל בין הקבוצה התובעת אותו לבין שאר הקבוצות (ראו דיונים בפוליטיקה של ההכרה בהקשר הישראלי אצל אוהד נחמני, 2003; בהקשר תאורטי רחב, ראו טיילור, 2005). אנו אמנם טוענים כי שני הארגונים מנהלים פוליטיקה של הבדל, אלא שהם שונים זה מזה בשלושה היבטים מרכזיים: (א) מבחינת הזירות שבהן הם מסמנים את ההבדל, כלומר מבחינת הקבוצות שהם מבקשים להתבדל בתוכן ומולן; (ב) מבחינת השימוש בפוליטיקה של ההבדל, כלומר מבחינת האופן שבו הם מבקשים להנכיח או להעלים את סימני ההבדל בתוך הקבוצות שהם מבקשים להתבדל בהן, ומולן; (ג) מבחינת המטרה שלשמה הם מבקשים להנכיח או להעלים את קווי ההבדל.

אנו נטען ש"ועדת המעקב" מייצגת את הפוליטיקה הפולמוסית של ההכרה במיטבה – פוליטיקה אשר מתנגדת לסדר ההגמוני של המדינה היהודית-דמוקרטית, תוך הבנייתה של זהות פלסטינית חילונית וכוללנית שהיא גם פלסטינית וגם ישראלית, וניהול מאבק להכרה בה ולהשגת זכויות דיפרנציאליות וקבוציות מהמדינה עבורה. ארגונים מהסוג הזה, כמו: "מרכז מוסאוא" לזכויות האזרחים הערבים, "עדאלה" – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי ו"המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי", פועלים בשמה של הפוליטיקה הפולמוסית ולמען כינונה של זהות פלסטינית-ישראלית; זהות זו מובנית באמצעות ניהול פוליטיקה של הכרה אשר יוצאת מתוך השיח ההגמוני ונגדו

1 ראו אתר ועדת המעקב לחינוך הערבי: <http://arab-education.org>

2 ראו אתר העמותה: www.eqraa.com

3 צריך להבדיל בין שני פלגי התנועה האסלאמית בישראל. עמותת "אקראא" פועלת בחסות הפלג שמחרים את בחירות הכנסת, הנקרא בשיח הפוליטי, התקשורתי והאקדמי הישראלי, "הפלג הצפוני". קיים כמובן הפלג שמשותף בבחירות הכנסת, "הפלג הדרומי", שארגון בשם "אל-קלם" פועל בחסותו. אולם אנו נתייחס ל"אקראא", משום שהוא ארגון פעיל מאוד בעל מגוון פעילויות, והוא רשם לעצמו הישגים גדולים בעשור האחרון.

של שיח זה (ע'אנס, 2007) ותוך שימוש בכלים הדמוקרטיים שהוא מאפשר וניצול ההזדמנויות להשפעה פוליטית שמבנה האזרחות הישראלית מתיר ומותר. במילים אחרות, הארגונים מהסוג של "מתוכו ונגדו" הם ארגונים שמציבים את המדינה במרכז מאבקהם החברתיים-פוליטיים, על מנת לקדם איכות חיים גבוהה, שוויון משמעותי בהקצאת משאבים חומריים וסמליים, הכרה מהותית בנרטיב ההיסטורי והחברתי ושותפות מלאה בקבלת החלטות לחברה הערבית (להרחבה על תביעות אלה, ראו ג'בארין ואגבאריה, 2010).

לעומת זאת, עמותת "אקראא", לדידנו, היא דוגמה לסוג שונה של ארגונים. סוג זה גם הוא מנהל פוליטיקה של זהות והבדל, אך הוא אופייני במיוחד לארגונים האסלאמיים שפועלים בעיקר בתחומים חברתיים של פיתוח קהילתי, רווחה וחינוך, באמצעות רשת ענפה של עמותות וארגונים הנותנים מענה לחסכים שמיצרת מדיניות האפליה הממסדית של המדינה. אמנם פעילות בתחומים הנ"ל באמצעות גני ילדים, קבוצות נוער במסגדים, מוסדות צדקה וכדומה היא פעילות אופיינית לתנועה האסלאמית (רבינוביץ, 2001), אך החידוש שעמותת "אקראא" מייצגת בשיח של התנועה האסלאמית הוא המעבר מהפעילות ברמה המקומית לרמה הארצית. עמותות, כמו: "אקראא", "אעמאר" (עמותה שעוסקת בפיתוח כלכלי), "אל-אקצא" (עמותה שעוסקת בשימור בתי קברות ואתרים היסטוריים) ו"מרכז אל-דראסאת אל-מועאסרה" (עמותה שעוסקת במחקר והכנת ניירות עמדה), מייצגות מגמה שמסדרת את הפעילות המקומית לרמה גבוהה יותר של פעילות ברמה הארצית, מבלי לוותר על הקשר לרמה המקומית-היישובית. מעבר זה ייצר זן חדש של ארגונים, שמציבים במוקד פעילותם את החברה הערבית עצמה, או חלקים מרכזיים בתוכה, כקהילה לאומית אחת. ארגונים אלו מקדמים פוליטיקה של הבדל אשר מתנגדת לשיח ההגמוני של המדינה היהודית הדמוקרטית, לא מתוכו של השיח ההגמוני הנ"ל, אלא מולו ונגדו. במילים אחרות, הארגונים מהסוג "מולו ונגדו" מבקשים להעצים את החברה הערבית מבפנים ולהבנות זהות פלסטינית-אסלאמית שהיא אינטגרטיבית אך מגזרית, למוסלמים בלבד, בתוך החברה הפלסטינית בישראל.⁴ חשוב מכול, הארגונים מהסוג הזה פועלים לעתים קרובות במנותק ממה שהמדינה עושה או אינה עושה בחברה הערבית וכלפיה מבחינת מדיניות ופרקטיקות שלטוניות.

מן הסתם, הארגונים משני הסוגים נראים לעתים קרובות דומים בפעולותיהם (כנסים, סמינרים, שולחנות עגולים, סיורים, הפצת חומר, הפעלת תכניות חינוכיות, שימוש באינטרנט ובמדיה, וכדומה), אך האסטרטגיות והמטרות הן שונות בתכלית. שני הסוגים אמנם דומים בשימוש האינסטרומנטלי שלהם בכלים של הפוליטיקה הפולמוסית (contentious politics) (Tilly & Tarrow, 2007), אשר הפכה למאפיין

4 יש לציין שהאסלאם הפוליטי בעולם הערבי מציע את המסגרת הפוליטית האסלאמית גם כמסגרת שיכולה לכלול את הלא-המוסלמים בתוכה, לא רק ברמה התרבותית (האסלאם הוא תרבות האזור והחיים בו), אלא גם ברמה הפוליטית-מדינית, ובכך המצע הפוליטי האסלאמי מופנה כלפי כלל האזרחים. אפשר להסביר זאת בכך שהאסלאם הפוליטי אינו מהווה רק חלופה חברתית-תרבותית, אלא גם חלופה פוליטית למשטר בישראל האסלאם הפוליטי אינו חלופה פוליטית, אלא בעיקר חלופה תרבותית (Ayubi, 1991).

מרכזי בפוליטיקה הערבית ובמעורבות ארגוני החברה האזרחית במאבקים לשוויון והכרה (JamaI, 2007, 2008), אך שניהם שונים בתכלית השימוש הזה: הארגונים מהסוג הראשון, "מתוכו ונגדו", מבקשים בסופו של דבר להגדיר מחדש את תוכנה וגבולותיה של האזרחות הישראלית ותובעים חלוקה מחדשת של הטוב המשותף ושל המשאבים החומריים וההכרתיים-סמליים של המדינה, וזאת בעיקר באמצעות אסטרטגיות של סגור, שתדלנות פוליטית, מחקר יישומי ומסעות פרסום תקשורתיים. לעומתם, ארגוני הסוג השני, "מולו ונגדו", מבקשים להגדיר מחדש את אופייה הקולקטיבי של החברה הערבית כקהילה לאומית ותרבותית, תוך הדגשת המרכיב הדתי האסלאמי, בעיקר באמצעות אסטרטגיות של פיתוח קהילתי, הגברת מודעות, הכשרה ופיתוח יכולות ובניית רשתות קהילתיות. לסוג הראשון נקרא "ארגוני החברה האזרחית הערבית", ולשני – "ארגוני החברה הקהילתית הערבית". כאן, חשוב לדעתנו להבהיר שהתמקדות התנועה האסלאמית בהעצמת החברה הפלסטינית על חשבון הקשר עם המדינה אינה רק תגובה לחוסר ההשפעה של הפוליטיקה הפרלמנטרית הערבית ולהמשך האפליה מצד המדינה, אלא גם ובעיקר ביטוי לתפיסה אסלאמית המעוגנת בהגות הפוליטית ואפילו התאולוגית האסלאמית, והמסדירה את מטרותיה של "החברה האזרחית", וליתר דיוק – "החברה הקהילתית", במונחים של אותה הגות, כפי שנבהיר בהמשך, בדיון.

לדעתנו, "ועדת המעקב" פועלת בשתי זירות עיקריות: הזירה הלאומית של הפלסטינים בישראל והזירה האזרחית של מדינת ישראל. אמנם שתי הזירות חופפות אחת לשנייה ומזינות זו את זו, אך ניתן לאפיין את הזירה הראשונה כזירה שמושא העבודה בה הוא העצמת החברה הפלסטינית וחיזוק כוחותיה הפנימיים, ואילו את הזירה השנייה ניתן לאפיין כזירה שמושא העבודה בה הוא מאבק אזרחי במוסדות השולטים בחינוך הערבי. לעומת זאת, הזירות של "אקראא" הן: (א) הזירה של החברה הפלסטינית בישראל, ובעיקר הזירה של הקהילה המוסלמית בתוך חברה זו; (ב) הזירה של האומה האסלאמית הגלובלית, ובעיקר של זירת הפעולה של תנועות האסלאם הפוליטי. אם כן, שני הארגונים פועלים בזירה אחת משותפת ובשתי זירות נפרדות. הפעולה בשתי הזירות הנפרדות מצמצמת את האפשרות לשיתוף פעולה או לתחרות בין שני הארגונים, אך גם הפעולה באותה זירה אינה מייצרת מתחים או שיתופי פעולה בין שני הארגונים. דומה ששני הארגונים מצליחים לפעול במרחבים שונים ומובדלים בתוך אותה זירה, הודות לשימוש השונה שהם עושים בפוליטיקה של ההבדל. שעה ש"וועדת המעקב" פועלת בשם הייצוגיות בתוך החברה הפלסטינית בישראל, היא מעלימה, או מטשטשת, את סימני הגבול בין הקבוצות הדתיות והתרבותיות השונות בקרבה. בכך, היא נותנת קדימות לזהות הלאומית המשותפת של החברה הזאת ומגייסת את טשטוש הגבול בין הקבוצות לצורך המאבקים שהיא מנהלת בזירה המדינית השנייה מול מוסדות השלטון, שהיא ללא ספק הזירה העיקרית לפעילותה.

ההתעלמות מהזהויות הפרטיקולריות והמגזריות בקרב הפלסטינים בישראל, בין אם אלה דתיות או מקומיות, מספקת ל"וועדת המעקב" לגיטימציה "לדבר בשם" כלל

החברה הפלסטינית, ובתוך כך משאירה מרחב מספיק לפעולות עצמאיות ומגזריות של ארגונים אחרים. מצדה, "אקראא" מסמנת גבול של פעולה מגזרית בתוך החברה הפלסטינית ופועלת בעיקר בתוך הקהילה המוסלמית, תוך הדגשת הזהות הדתית האסלאמית. בהקשר הזה, "אקראא" כמעט שאינה פועלת מול רשויות המדינה. במקום זאת, היא בוחרת זירת פעולה גלובלית, שהיא אמנם מצומצמת, אך היא ממשית ונוכחת בהחלט מבחינת המכוונות של הארגון ואופקי ההתפתחות שלו, כפי שנראה בהמשך. אם כן, "אקראא" מסמנת גבולות ברורים בתוך החברה הפלסטינית (עבודה מגזרית בתוך הקהילה האסלאמית) ומול החברה הישראלית ומוסדות השלטון (ויתור על זירה זו ומעבר לזירה הכלל-אסלאמית). לעומת זאת, "ועדת המעקב" פועלת בזירה המדינית, מול רשויות השלטון, ומשתמשת בטכניקה כפולה של סימון גבולות והעלמתם: מצד אחד, היא מסמנת גבול של זהות לאומית המבקשת הכרה בייחודה הקיבוצי כקבוצת מיעוט לאומי וילידי, ועל כן מיעוט זה זכאי לזכויות קיבוציות בחינוך, כמו ניהול עצמי למוסדות החינוך וזכות לחינוך מותאם מבחינת לאומית ותרבותית; מצד שני, היא מעלימה לעתים את סימני הגבול ותובעת הכרה בזהות האזרחית של הפלסטינים בישראל. בכך היא חותרת לשתי מטרות משלימות: שוויון על בסיס אזרחי ושוויון על בסיס לאומי. המאבק על שתי המטרות הוא פוליטיקה של הבדל והכרה – פוליטיקה שחותרת הן להשתלבות אזרחית והן לבידול לאומי: שוויון לתלמיד הערבי הבודד בהיותו אזרח ישראלי ושוויון לקבוצת התלמידים הערבים בהיותם שייכים ללאום הפלסטיני-ערבי.

לעומת זאת, המטרות של "אקראא" בסימון הגבולות בתוך החברה הפלסטינית ומול החברה והממסד הישראליים היא שונה בתכלית. מטרותיה בניהול הפוליטיקה של ההבדל אינן השגת שוויון והכרה בייחוד הלאומי מצד המדינה, אלא בניית עצמתה הפנימית של החברה הפלסטינית, והקהילה המוסלמית בפרט, והרחבת מעגלי ההשפעה והתמיכה של התנועה האסלאמית בתוך החברה הפלסטינית בישראל. לשם כך, היא פועלת לחיזוק ההכרה בייחודה של הזהות האסלאמית באמצעות הדגשת החינוך לאופי ומוסר אסלאמיים (הדגשת תכונות האופי והמידות הטובות על פי האסלאם) וחיזוק הקשר עם הקהילה האסלאמית הגלובלית, "האומה האסלאמית", ובעיקר עם המודל הטורקי של האסלאם הפוליטי המודרני, אשר משמש לתנועה האסלאמית מקור השראה ולמידה בתחום פעילותה של החברה האזרחית.

כאן המקום לציין, שהתנועה האסלאמית מדברת את השפה של ההעצמה בשני ניבים – קולקטיביסטי ואינדיווידואליסטי: מצד אחד, היא מקימה מוסדות חלופיים ומשלימים לשירותים של המדינה; מצד שני היא מכוונת את פעולות חלק מהמוסדות האלה, ובעיקר של "אקראא", לקידום סיכויי הניעות הכלכלית של הפרטים המאמינים, באמצעות הגברת הנגישות שלהם למוסדות ההשכלה הגבוהה ושיפור סיכויי הצלחה שלהם במוסדות אלה (ראו בהמשך פירוט על קורסי ההכנה לפסיכומטרי ומערך המלגות). בהקשר הזה, כפי שנראה, "אקראא" מדברת לקהל שלה בשפה נאו-ליברלית מובהקת, שהתחביר שלה מושתת על חינוך לאופי אסלאמי ועל קידום ההצלחה

הכלכלית והאישית (הדגשת חשיבות ההשכלה הגבוהה, ההישגיות והמצוינות). במילים אחרות, "אקראא" מבטאת אמונה באתוס של אינדיווידואליזם תוקפני – אמונה שבכוח ההעצמה של הפרט לנצח את מנגנוני ההדרה של המדינה ולגבור על החסמים המבניים שמונעים ממנו ניעות כלכלית וחברתית מוצלחת. אולם צריך לציין שלדידה של "אקראא", מהממד האינדיווידואלי צומח הממד הקולקטיבי. "אקראא" שייכת לאסכולה של "האחים המוסלמים", אשר דוגלים בחינוך האינדיווידואלי כחוליה ראשונה לתחיית החברה והאומה (Mitchell, 1969); דהיינו, היא דוגלת בגישת השינוי מלמטה למעלה, ולא להפך, כפי שפועלת לפעמים "ועדת המעקב לחינוך הערבי".

מאמר זה מאורגן בשלושה חלקים: החלק הראשון הוא מסגרת תאורטית שבאמצעותה אנו מבקשים להאיר את הרקע הרעיוני המחקרי של הדיון שלנו בשני הארגונים הנ"ל; בחלק השני, נשווה בין שני הארגונים, "ועדת המעקב" ועמותת "אקראא"; בחלק השלישי נציג תובנות ודיון בממצאי השוואה בין שני הארגונים הנ"ל על סמך הספרות בנוגע לתפקידה של החברה האזרחית הערבית מזווית הראייה האסלאמית התאורטית.

החברה האזרחית הערבית בישראל והמעורבות בחינוך

מאז שנות השמונים של המאה העשרים, מדינות מערביות רבות מתאפיינות באימוץ מדיניות של הפרטה לצורך סיפוק צורכי האזרחים. מדיניות זו מתבטאת בין היתר בצמצום תפקיד הממשל, לצד הגדלת תפקידם של ארגונים חברתיים פרטיים והתנדבותיים (Savas, 2000). בהקשר הזה, הספרות מציעה טיפולוגיות שונות לתיאור וניתוח יחסי הגומלין שבין ארגוני החברה האזרחית והמדינה (Anheier, 2001a, b); (Anheier, Glasius & Kaldor, 2003; Coston, 1998; Keane, 1998; Najam, 2000; Yishai, 1991, 1998); למשל, לפי הטיפולוגיה של נג'אם, ניתן לאפיין ארבעה מצבים ביחסים שבין המדינה לבין ארגוני החברה האזרחית: (א) יחסים של שיתוף פעולה (cooperation) – מצב של הסכמה בנוגע ליעדים ולאסטרטגיות; (ב) יחסים של השלמה (complementarity) – מצב של יעדים זהים ואסטרטגיות שונות; (ג) יחסים של קואופטציה (co-optation) – מצב שבו היעדים שונים והאסטרטגיות דומות; (ד) יחסים של עימות (confrontation) – מצב של ניגוד גם בנוגע ליעדים וגם בנוגע לאסטרטגיות הפעולה (Najam, 2000).

בהקשר של החברה האזרחית הערבית בישראל, דורון טוען שבישראל קיימות שתי חברות אזרחיות נפרדות, שמתנהלות במעגלים נפרדים, מבלי שיהיו ביניהן יחסי גומלין משמעותיים, כלומר זוהי חברה אזרחית המפוצלת לאורך קווים לאומיים (Doron, 1996). תפיסה ביקורתית זאת, אשר מנסה לגשת לחברה האזרחית בישראל לא כאל חברה אחת ואחידה, מנחה אותנו בחקר שני מקרי הבוחן של מאמר זה. בעקבות שני פייס (Payes, 2005), היות והחברה האזרחית הערבית לא נתפסה ולא הייתה חלק מהמפעל היהודי-ציוני, אנו מבקשים לקדם את הדיון בחברה האזרחית הערבית כ"חברה אזרחית אתנית" שהמדינה מפעילה כלפיה הדרה פעילה באופן מתמשך ושיטתי (Yishai, 1998).

מבלי להמעיט בחשיבות ההתפתחות ההיסטורית של החברה האזרחית הערבית בישראל (להרחבה ראו זידאן, 2001, 2005; Payes, 2005), התקופה אחרי שנת 1966 היוותה נקודת מפנה בחיי החברה האזרחית הערבית. לביטול הממשל הצבאי ופרוץ מלחמת ששת הימים, שהסתיימה בכיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה, היו השלכות על אזרחי המדינה הערבים; בד בבד עם עלייה ברמת השכלתם ובביטחונם העצמי, הלכה והתגבשה בתוכם מודעות פוליטית וזהות לאומית פלסטינית. תהליכים אלו הניעו פעילות משמעותית יותר של האזרחים הערבים בישראל והצמיחו בקרבם ארגונים פוליטיים ולא-ממשלתיים. ארגונים אלו הניעו אותם לפעול ביתר שאת למימוש זכויותיהם לשוויון עם האזרחים היהודים ואף להביע הזדהות עם אחיהם הפלסטינים בגדה ובעזה ותמיכה בהקמת מדינה פלסטינית. בשלב מאוחר יותר, ובמיוחד בשני העשורים האחרונים, הייתה תנופה ניכרת של הקמת והפעלת עמותות ערביות, עמותות אשר הפכו לנדבך מרכזי ואף דומיננטי בשיח ובפעילות הפוליטיים והאזרחיים של הערבים בישראל. פעילותן של העמותות לא פסחה אף על תחום מתחומי החיים של החברה הערבית: חינוך, תרבות, בריאות, רווחה, בידור, דת, משפט ומעמד האישה. לצד הפעילות התרבותית והדתית, סוגיית החינוך הייתה סוגיה חשובה בפעילות החברה האזרחית הערבית, וזאת כיוון שקיימת הסכמה שהעצמת החברה הערבית בישראל יכולה להיעשות באמצעות שיפור מערכת החינוך וההשכלה, הנחשבים למשאב העיקרי לניעות חברתית וכלכלית בקרב הערבים בישראל (Al-Haj, 1995).

שנות התשעים, ובמיוחד השנים לאחר הסכמי אוסלו, התאפיינו במיוחד ביצירת שיח פוליטי רעיוני חדש בקרב הערבים בישראל (אגבאריה ומוסטפא, 2010). שיח זה חיבר בין שאלת האפליה בהקצאת משאבים (סוגיית השוויון) ובין הגדרתה של המדינה כיהודית ודמוקרטית ומעמדם הלאומי של הפלסטינים (סוגיית ההכרה). שיח זה ראה באפליה האזרחית ביטוי לאפליה הלאומית של הפלסטינים וקידם מאבק נגד הגדרתה המדירה של מדינת ישראל כמדינה יהודית. זאת לצד המאבק למען הכרה במיעוט הפלסטיני כמיעוט לאומי ילידי, הזכאי לזכויות קיבוציות של אוטונומיה תרבותית בתחומים, כמו: שירותי חינוך, דת ותרבות (Jamal, 2006, 2007). החיבור בין הפוליטיקה של ההכרה והפוליטיקה של החלוקה מחדש הביא לאימוץ אסטרטגיות פעולה של פולמוס ואתגר את גבולות האזרחות הישראלית ואופייה הדמוקרטי.

אחד הביטויים לפוליטיקה הפולמוסית הוא פרסום מסמכי החזון מטעם גופים מרכזיים של המנהיגות הערבית בישראל בשנים 2005–2006 (Agbaria & Mustafa, 2012).⁵ גופים אלה נמנים על החברה האזרחית, אשר כאמור, משחקת תפקיד חשוב בשני העשורים האחרונים בגיבוש השיח הפוליטי והרעיוני של הפלסטינים בישראל ובקידום תהליכי דמוקרטיזציה, העצמה ופיתוח בחברה הפלסטינית (Jamal, 2008);

5 החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל, האתר: <http://www.arab-lac.org/tasawor-mostaqbali-heb.pdf>

החוקה הדמוקרטית, האתר: http://www.adalah.org/heb/democratic_constitution-h.pdf

הצהרת חיפה, האתר: <http://www.mada-research.org/arabic/archive/haifahebrew.pdf>

חוקה שוויונית לכל? האתר: http://mossawacenter.org/files/files/File/constitution_paper_heb.pdf

כל הפריטים נדלו ב-22 בדצמבר 2007.

(Payes, 2005). פייס טענה שארגוני החברה האזרחית משחקים תפקיד מרכזי במאבקים לשוויון אזרחי, בהעמקת התודעה הפוליטית ובקידום הניעות החברתית-כלכלית של החברה הערבית (Payes, 2003, 2005). כאן חשוב להבהיר כי התנועה האסלאמית, אשר התנגדה למסמכי החזון (אגבאריה ומוסטפא, 2010), גם היא פיתחה חזון מאתגר משלה. חזון זה דוגל בחיזוק החברה הפלסטינית בישראל כחברה עצמאית במנותק מהמדינה, תוך כדי צמצום מרחבי התלות והקשר עם המדינה. בשונה מהחזונות של ארגוני החברה האזרחית, אשר העלו תביעות מהמדינה להכרה ושוויון, חזון התנועה האסלאמית לחברה העצמאית (אל-מוג'תמע אל-עצאמי) תומך בהתנתקות ממקורות מימון חיצוניים, בעיקר קרנות יהודיות, ומתמקד בארגונה מחדש של החברה הפלסטינית.

מתחילת שנות האלפיים, אנו עדים לעלייה משמעותית במספר העמותות הערביות (להרחבה על מספר העמותות ותחומי הפעילות, ראו Chorev, 2008). בתוך זה, הנתונים של המרכז לחקר המגזר השלישי מראים עלייה במספר העמותות הרשומות בחברה הערבית שעוסקות בתחומי החינוך; כך למשל בשנת 2007, רוב העמותות הרשומות עסקו בחינוך (28%), תרבות (19%), שיכון ופיתוח (10%) (בלבצ'י, 2008, עמ' 3). עם זאת, חשוב לציין כי ישנה במוצע עמותה אחת לכל 1000 תושבים ערבים, שיעור הנמוך פי ארבעה מהשיעור במגזר היהודי (גדרון ואלון, 2007). לפי ממצאי מחקרה של פייס, שיעור העמותות לנפש במגזר הערבי נמוך פי שלושה משיעור העמותות לנפש בקרב קבוצות מיעוט במדינות מערביות (כגון אנגליה), אולם דומה לשיעור העמותות לנפש בקרב מיעוטים במדינות מתפתחות (כגון הפיליפינים) (Payes, 2003).

מחקרים רבים התייחסו לגורמים אשר הביאו לעליית מעמדה של החברה האזרחית הערבית בישראל (Haklai, 2004a, 2009; Jamal, 2008; Payes, 2003, 2005). בהקשר הזה, ג'מאל למשל מציג שתי קבוצות של גורמים אשר הביאו לצמיחתה של החברה האזרחית הערבית בישראל מאז שנות התשעים – קבוצת הגורמים הפנימיים וקבוצת הגורמים החיצוניים – וכל קבוצה מכילה שני רבדים – השליליים והחיוביים (Jamal, 2008, p. 291). בקבוצת הגורמים הפנימיים, הרובד השלילי מכיל את הגורמים הבאים: שקיעתה של הפוליטיקה הערבית המסורתית, היחלשות המפלגות הערביות והיעדר השפעה חברתית של השלטון המקומי הערבי. בקבוצת הגורמים הפנימיים החיוביים נכללו: עליית האינדוידואליזם בחברה הערבית, עלייה במספר האקדמאים והמומחים המקצועיים הערבים, עלייה בתודעה הפוליטית ובכוחה של האזרחות, היזמות החברתית בקרב הצעירים הערבים והצלחת עמותות רבות שהציגו דוגמה לפעילות חברתית. בקבוצת הגורמים החיצוניים השליליים נכללו: אי-השפעה של הפוליטיקה הפרלמנטרית הערבית בכנסת, אפליה בשירותים החברתיים והכלכליים מצד המדינה והחסמים שמציב השוק הישראלי בפני השתלבותם של אנשי מקצוע ואקדמאים ערבים. קבוצת הגורמים החיצוניים החיוביים כוללת את עליית שיח הגלובליזציה, שמדגיש בין היתר את זכויות המיעוטים הילידים

וזכויות האדם, עליית מעמדם ותפקידם של ארגוני החברה האזרחית בעולם, עליית כוחה של החברה האזרחית הישראלית והשפעתה על השיח הציבורי בישראל וקיום מקורות מימון חיצוניים ונגישות אליהם.

רוב ארגוני החברה האזרחית הערבית מתמקדים בשיח על זכויות המיעוט הערבי ובהגנה על מיעוט זה, ובשנים האחרונות כמו ארגונים שפועלים במישור המחקרי באמצעות כתיבת ניירות עמדה, מארגנים פעילות תרבותית ופעילות חינוכית ועושים למען העצמת החברה הערבית בכלל ונשים בפרט. בתקופה האחרונה פועלות עמותות שונות בתחומי החינוך. שחיקת מעמדו של החינוך הממלכתי מצד אחד וההישגים הנמוכים שלו מצד שני הביאו לפריחת החינוך הפרטי בקרב הערבים בישראל (קידר, 2010).

החברה האזרחית הערבית וקידום החינוך הערבי בישראל: שני מקרי בוחן

"ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי"

"ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי", שמקום מושבה בעיר נצרת, הוקמה בשנת 1984 כעמותה ציבורית המייצגת את כלל הציבור הערבי במדינה בתחום החינוך הערבי. ועדה זו פועלת לצד "ועדת המעקב העליונה לענייני החברה הערבית הפלסטינית בישראל" וועד ראשי הרשויות המקומיות הערביות. פורמלית, בוועדה אמורים להיות מיוצגים ראשי רשויות מקומיות ערביות, מנהלי מחלקות החינוך ברשויות המקומיות, מנהלי בתי ספר, מחנכים ונציגי ציבור. בפועל, בשנים האחרונות, נציגי ציבור רבים, לרבות חלק מנציגי המפלגות והתנועות הפוליטיות, נמנעים מלהצטרף לשורות הוועדה ומחברות רשמית בהנהלתה, בגלל זיהויה עם מפלגת החזית הדמוקרטית לשלום ושוויון (חד"ש). לאחרונה אף נפוצו ידיעות על רצונן של חלק מהתנועות הפוליטיות ב"ועדת המעקב העליונה לענייני החברה הערבית" להקים ועדה חלופית, שתחליף את "ועדת המעקב לענייני חינוך" הנוכחית, מתוך התנגדות לדומיננטיות של חד"ש בהנהלה הציבורית ובצוות המנהל.⁶

לפי אתר הוועדה, המטרה העיקרית שלה היא "קידום החינוך הערבי בכל המישורים והרמות, מתוך אמונה שלכל ילד הזכות לחינוך, להגשמה עצמית, להזדמנות שווה ולמיצוי יכולתו וכישרונותיו". להשגת המטרה הזו, הוועדה מזהה ארבעה תחומי מאבק שהיא מבקשת לפעול בהם:

(א) השוואת החינוך הערבי לחינוך היהודי בכל התחומים: התנאים הפיסיים והתשתיות של מוסדות החינוך, תקציבים ומשאבים, תקנים והישגיות; (ב) שינוי מבנה ומטרות

6 ראו למשל המאמר התקיף של סגן ראש התנועה האסלאמית, כמאל ח'טיב, נגד פעילויותיה של הוועדה ונגד ניסיונה להציג את עצמה כוועדה ייצוגית של ענייני החינוך הערבי, בעקבות פרסום מטרות החינוך הערבי מטעמה, "המועצה הפדגוגית נולדה לא לגיטימית ולא מכירים במוצא שלה" (ח'טיב, 2011, עמ' 4). מאמר זה מחדד את הטענה שלנו על היריבות והתחרות בין שני הגופים – "התנועה האסלאמית" ו"ועדת המעקב לענייני החינוך" – על ההגמוניה בזירה המקומית.

החינוך הערבי וקביעת המדיניות החינוכית והתרבותית על מנת לאפשר לציבור הערבי יותר מעורבות בקביעת המדיניות החינוכית והתרבותית לילדיה; (ג) פיתוח הזהות התרבותית לאומית של התלמידים הערביים; (ד) העלאת המודעות הציבורית, בחברה הערבית בפרט ובחברה הישראלית בכלל, למצב החינוך הערבי.⁷

עמותת "אקראא"

עמותת "אקראא" ("קרא" בערבית) היא עמותה ששייכת לפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, שמחרים את הבחירות לכנסת. העמותה נוסדה בשנת 1996, לאחר הפילוג בתוך התנועה האסלאמית בישראל באותה שנה בשל המחלוקת בסוגיית ההשתתפות בבחירות לכנסת. הפלג הצפוני הקים את עמותת "אקראא" על מנת להגביר את כוחו והשפעתו בקרב הסטודנטים הערבים במוסדות להשכלה גבוהה בישראל. בתחילת דרכה, פעילות העמותה, שמקום מושבה באום אל-פחם, התמקדה בעיקר בהטפה לערכים דתיים, סיפוק שירותים שונים לסטודנטים הערבים ומתן סיוע כספי לחלק מהם. בשלב הראשון של פעילותה, העמותה התרחקה מכל פעילות פוליטית בתוך האוניברסיטאות והתמקדה בפעילות חברתית ודתית (מוסטפא, 2011).

פעילותה של העמותה הלכה והתרחבה עם השנים. היא פיתחה אגפים חדשים בתוכה והרחיבה את מערך השירותים שהיא מספקת לאוכלוסיית היעד שלה, קרי הסטודנטים הערבים. האגפים שהקימה העמותה היו: אגף ההנהלה הסטודנטאליית לסטודנטים, ההנהלה הסטודנטאליית לסטודנטיות, הכוונה וייעוץ לימודי, מחקר מדעי, הכנה לבחינת הפסיכומטרית, מבחן "מור",⁸ מלגות חלקיות ומלגות מלאות, מחלקת פרסום והסברה (ראו אתר העמותה).⁹ כחלק מהתרחבות פעילותה, העמותה התחילה להשתתף בבחירות לוועידות הסטודנטים הערבים. היא השתתפה בבחירות באוניברסיטאות חיפה ותל-אביב והצליחה להשיג תוצאות מרשימות; לדוגמה, בבחירות שהתקיימו באוניברסיטת חיפה בשנת 2007 תנועת "אקראא" השיגה 34% מקולות הסטודנטים הערבים, בבחירות שנערכו בשנת 2011 היא השיגה 39%, ובבחירות שהתקיימו באוניברסיטת תל-אביב – 47% מקולות הסטודנטים באוניברסיטה (מוסטפא, 2011, עמ' 155–156). בתוך כך, "אקראא" חדרה גם למכללות האזוריות והקימה תאים של פעילים בתוכן.

המטרות והיעדים של "אקראא", כפי שהם מופיעים באתר הרשמי של העמותה,¹⁰ משלבים בין הממדים האינדיווידואליים לבין הממדים הקולקטיביים. הממד האינדיווידואלי מאופיין במטרות, כגון: העמקת המודעות הדתית והלאומית של התלמידים והסטודנטים הערבים, הכוונה לימודית ומקצועית של התלמידים הערבים,

7 אתר הוועדה: <http://arab-education.org>

8 מבחן המשמש למיון והתאמה של מועמדים לקראת לימודי רפואה.

9 כתובת האתר: <http://eqraa.com/html/modules.php?name=News&file=article&sid=2>

10 כתובת האתר: <http://www.eqraa.com/about>

תמיכה כספית בסטודנטים הערבים. בממד הקולקטיבי אפשר להבחין במטרות, כגון: העצמת החינוך הערבי באמצעות שילוב תכניות לימוד מיוחדות, העצמת מנהיגות ערבית עתידית וקידום התרבות בחברה הערבית.

השוואה בין שני הארגונים

בחלק זה של המאמר נציג השוואה בין שני הארגונים, בהתבסס על ארבעה קריטריונים: (א) המטרות והאוריינטציה הרעיונית; (ב) אסטרטגיות הפעולה; (ג) זירת הפעילות; (ד) המימון. לוח 1 מציג בקיצור נמרץ את ההבדלים העיקריים.

לוח 1 : ההבדלים בין שני הארגונים בממדים נבחרים

עמותת "אקראא"	"ועדת המעקב"	
חברה קהילתית-אסלאמית מקומית עם אוריינטציה טרנס-אסלאמית עוקפת מדינת ישראל	חברה אזרחית-לאומית-חילונית	המטרות והאוריינטציה הרעיונית
הנגשת שירותים, חינוך לאופי ומידות טובות בהתאם לרוח האסלאם, פיתוח תכניות חינוכיות תומכות ביישובים הערביים, הקמת מוקדי סיוע כספי ולימודי, מערך של הכוונת לימודים, קורסי למידה, תמיכה בהקמת בתי ספר פרטיים של התנועה האסלאמית	סגור, ניהול קמפיינים של מאבקים ממוקדים מול המדינה בנושאי החינוך הערבי, כגון: ניירות עמדה, דו"חות, השתתפות בוועדות הכנסת, ייזום מפגשים ושיבות עם משרד החינוך וועדת החינוך ואנשי חינוך ממלכתיים, הקמת ועדות חינוך משותפות עם משרד החינוך	אסטרטגיות הפעילות
הקהילה המוסלמית בארץ ובעולם	החברה הערבית והיהודית (מיעוט, רוב ומדינה)	זירת הפעילות
העמותה דוחה כל תמיכה ממקורות שאינם אסלאמיים. להבדיל ממקורות מוסלמים, מקורות אסלאמיים הם ארגונים ומוסדות תמיכה עם אוריינטציה אידאולוגית אסלאמית, בעיקר בתורכיה. העמותה אינה מסתפקת רק בדחיית קבלת כל מימון מגורם ישראלי-יהודי או בין-לאומי, אלא גם יוצאת נגד ארגונים ערביים שמקבלים תמיכה כזו. עמדתה תואמת את עמדת התנועה האסלאמית.	הוועדה דוגלת בקבלת מימון מארגונים בין-לאומיים ומדינתיים, כגון האיחוד האירופי ומוסדות וארגונים פילנתרופיים. אין לה הסתייגות מקבלת מימון מהארגונים הללו מטעמים לאומיים, דתיים או תרבותיים. אולם הוועדה גם אינה פועלת לגיוס מימון מהחברה הערבית בישראל או מוסדותיה, ועיקר המימון שלה מתבסס היום על מקורות חיצוניים או על קרנות תמיכה ישראלים-יהודיים, כמו הקרן החדשה לישראל.	המימון

המטרות והאוריינטציה הרעיונית

מהמטרה ותחומי הפעולה של "ועדת המעקב" ניתן ללמוד שהוועדה שמה במוקד הייעוד שלה את המדינה כמושא לפעולה ומאבקה. במילים אחרות, הכתובת של הוועדה היא המדינה ומוסדותיה; דרכם היא מבקשת לממש עבור התלמיד הערבי, כאינדיווידואל וכאזרח הזכאי לזכויות שוות, ולציבור הערבי, כמיעוט לאומי, את הזכות לחינוך שוויוני מבחינת המשאבים החומריים ומשאבי ההכרה שמאפשרת המדינה לעיצוב זהות לאומית ותרבותית.

במקום אחר באתר, "ועדת המעקב" מגדירה את מטרת החינוך הערבי על פי תפיסותיה באופן הבא: "מטרת החינוך הערבי בישראל הוא העמקת החינוך על ערכי התרבות הפלסטינית, הערבית והאנושית ועל הקשרים המיוחדים עם החלקים האחרים של העם הפלסטיני וטיפוח הזיכרון ההיסטורי הפלסטיני, ועל אחוות העמים והזכות לאזרחות ודו-קיום עם העם היהודי בישראל על בסיס שוויון וכבוד הדדי".¹¹ כאן, התביעה להעמקת החינוך לזהות הפלסטינית מוצגת במקביל לתביעה לשוויון במסגרת של האזרחות והזכויות שהיא מאפשרת. בהקשר הזה, האזרחות משמשת כאמור כלי חשוב בהשגת היעדים של "ועדת המעקב".

בנובמבר 2011, המועצה הפדגוגית הערבית פרסמה את מטרות החינוך הערבי בישראל. המועצה הפדגוגית היא גוף שהקימה "ועדת המעקב" על מנת לנסח את מטרות החינוך הערבי בצורה מקצועית יותר, להתמודד עם הייחודיות של המיעוט הערבי ולשאוף לייצוגיות גדולה יותר של הציבור הערבי באמצעות שילוב אקדמאים ואנשי חינוך ערבים במועצה. המטרות שהתפרסמו שילבו בין הממדים הנרטיביים-תרבותיים לבין הממדים האזרחיים-חינוכיים.¹² המטרות הראשוניות של הוועדה, נוסף על המטרות הממוקדות יותר של המועצה הפדגוגית, שיקפו את המרחבים ששרטטה לעצמה "ועדת המעקב": המרחבים הפנימיים – מול החברה הערבית והמרחבים החיצוניים – מול המדינה והרוב היהודי. אין ספק שהמועצה הפדגוגית היא המשך לפוליטיקה של ההכרה וההבדל, שהגיעה לשיאה עם פרסום מסמכי החזון העתידי (Agbaria & Mustafa, 2012).

לעומת זאת, בחינת המטרות של "אקראא" מראה כי הן משתמשות בטרמינולוגיה אחרת בבואן לתאר את זהותו של המיעוט הפלסטיני בישראל. בשונה מ"ועדת המעקב", משתמשת במונח "החברה הערבית בישראל", "אקראא" משתמשת במונח "הפנים הפלסטיני". באשר למטרות עצמן, אין שם אזכור לסוגיית האזרחות השוויונית. שעה ש"ועדת המעקב" מדגישה את שיח הזכויות האזרחי, לרבות זכויות קיבוציות להכרה בנרטיב הלאומי ולניהול עצמי של מוסדות החינוך והתרבות, "אקראא" אינה מעלה תביעות אזרחיות לשוויון והכרה.

באופן ספציפי יותר, השוואת החינוך הערבי לחינוך היהודי או הבאת המדינה להקצאת משאבים חומריים ותקציבים לקידום ושיפור החינוך הערבי אינן בין מטרותיה של "אקראא". המטרה הראשונה של העמותה הייתה "תמיכה בסוגיות חינוכיות בפנים הפלסטיני [כלומר בערבים בישראל], והתייחסות לחינוך כערך מרכזי וכלי להישארות ואיתנות" (עמותת אקראא, 2010, עמ' 6–7). מטרה זו מראה ש"אקראא" שואפת לפעול לקידום החינוך הערבי מבחון, ללא ניסיון להשפיע על מדיניות הממשלה כלפיו. המוקד העיקרי שלה הוא נושא התמיכה, תמיכה אשר תבוא מהקהילה בצורה ישירה. לכן היא דוגלת בארגון מסגרות לימודיות חלופיות ובמתן סיוע כספי ולימודי

11 כתובת האתר: <http://www.arab-education.org/index.aspx?i=289>

12 ראו הנוסח של מטרות החינוך הערבי של המועצה הפדגוגית הערבית, באתר: <http://arab-education.org/?p=1287>

לתלמידים הערבים ואף דוגלת בהפרטת החינוך הערבי (מוסטפא, 2011). מטרתה השנייה של "אקראא" היא "העמקת התודעה הדתית והלאומית בקרב התלמידים הערבים ושמירת זהותם האסלאמית והערבית". בדו"ח השנתי של העמותה נכתב כי "המאפיין של פעילות "אקראא" ותפקודה הוא הידוק הקשרים שלה והחזרת האמון בינה לבין האינטלקטואל הערבי ובינם לבין שכבות החברה, במיוחד התלמידים, וזאת במטרה לבסס את תפקידם (של האינטלקטואל והתלמיד) בבניית החברה ו[הם] ישמשו מנהיגות לה בכדי לקומם אותה" (עמותת אקראא, 2010, עמ' 2).

הבסיס הרעיוני של הארגונים האסלאמיים הוא התפיסה שארגוני החברה הקהילתית האסלאמית אינם מהווים חוליה מקשרת בין החברה או הפרט לבין המדינה, אלא מנסים למלא את החללים שנותרו ריקים לאחר שהמדינה נסוגה מהם, בין אם נסיגה זו היא תוצאה של הזנחה ואפליה ובין אם היא תוצאה של הפרטה נאו-ליברלית. בשני המקרים, הנסיגה של המדינה מהווה מכשיר שליטה אתני שמעצים את חולשתו של המיעוט הפלסטיני, מקבע את נחיתותו במדרג של האזרחות הדיפרנציאלית בישראל ומגביר את תלותו במשאבים שהמדינה מספקת. מכאן עולה שהכניסה של הארגונים האסלאמיים למרחבים שמהם המדינה נסוגה אינה פעולה של שירותי רווחה משלימים בלבד, אלא בראש ובראשונה פעולה של אתגור ותחרות. ארגונים אלה מתחרים במדינה במרחבים ונקודות זמן שפעילותה של המדינה בהם אינה עולה בקנה אחד עם תפיסותיהם או שאינה מספקת את צורכי הקהילה בצורה נאותה; החינוך נחשב לזירה המרכזית שבה ארגוני החברה הקהילתית האסלאמיים מתחרים עם המדינה, וזאת בקביעת המטרות, התכנים ותהליכי החברות הנדרשים לתלמידים וכו'; לעומת זאת, בתחומי הבריאות והרווחה למשל, ארגונים אלו נכנסים למקומות שהמדינה נסוגה מהם או נחלשה בהם ואינה יכולה לספק את דרישותיהם של האנשים בצורה ראויה (חסן, 2000, א, 2000).

ראוי שנדגיש שהפעילות של "אקראא" אינה רק ניסיון למלא את החלל שמשאירה המדינה עקב הזנחת החברה הערבית. הפעילות החברתית ושירות הקהילה הם חלק מתפיסה תאולוגית דתית כי ישנו תגמול אלוהי על פעילות זו. במאמר שכתב השיח' ראאד סלאח, ראש התנועה האסלאמית, על רעיון החברה העצמאית (אל-מוג'תמע אל-עצאמי), הוא מראה את הקשר ההדוק בין הממד הדתי-תאולוגי לבין התרומה לחברה, תוך הדגשת הקשר בין התרומה לבין התגמול שמקבל המוסלמי עבור תרומתו ופעילותו הוולונטרית באחריות הימים (סלאח, 2001, עמ' 5). האסלאם הפוליטי מציג תפיסה שלמה של הקשר בין הדת לבין תרומתו של המוסלמי לחברה. הקשר נעשה תוך שימת דגש על מסורת הנביא, אשר דיבר ופעל רבות למען הקהילה המוסלמית ללא מטרת רווח. אחת האמירות המרכזיות של הנביא שאנשי דת מוסלמים מרבים להשתמש בה כדי לעמוד על הקשר הזה היא האמירה "הסרת הנזק מהרחוב היא צדקה", והכוונה ב"נזק" היא לכל דבר אשר עלול לפגוע ברווחתו של האדם.

לעומת זאת, "ועדת המעקב" רואה את עצמה כחוליה שמנסה להסדיר את היחסים בין החברה הערבית לבין המדינה בתחום החינוך. היא תופסת את עצמה כמנגנון שתדלני

אזרחי, שמבטא את הקול החינוכי הערבי בפני רשויות המדינה על מנת שזו תנקוט צעדים לשיפור וקידום מעמדו והישגיו של החינוך הערבי. שיתוף פעולה מצד משרד החינוך ותיאום ציפיות עמו הוא יעד חשוב של הוועדה.

אסטרטגיות הפעולה

אסטרטגיות הפעולה של שני הארגונים נגזרות מן הסתם מאופי זירות הפעולה שלהן. בהקשר הזה, עמותת "אקראא" אינה מנסה להשפיע על המדיניות הממשלתית הקיימת כלפי החברה הערבית ואינה מנסה לתאם את פעולותיה מול רשויות המדינה, אלא יוזמת תכניות ופרויקטים עצמאיים. מיזמים אלה לשיפור מעמד החינוכי והשכלתם של הערבים בישראל אינם קשורים למדיניות הממשלה או תלויים בממשלה רק מבחינה פיננסית. לעומת זאת, עיקר פעילותה של "ועדת המעקב" נעשית מול משרד החינוך והאגפים הממשלתיים השונים שיש להם השפעה על החינוך הערבי.

בהקדמת הדו"ח השנתי של עמותת "אקראא" שהתפרסם בשנת 2010, התייחס יו"ר העמותה, מר ניסים בדארנה, לאסטרטגיית הפעולה של העמותה:

אקראא פועלת בכדי לקדם את הישגיהם הלימודיים של בנינו בפנים הפלסטיני, הפצת תרבות והשגת החינוך האיכותי במישור האינדיווידואלי, דבר שיתאים לצרכיה של החברה שלנו במקצועות מתבקשים. לכן יזמה העמותה פרויקטים ענקיים בכדי לקדם מטרה זו כגון: פרויקט "לפידי האור" ופרויקט ההכוונה הלימודית ויזום קורסים מקצועיים לתלמידים שמתמקדים בפיתוח הכישורים בקרב בנינו. וזאת במטרה להתגבר על האפליה הגזענית כלפי התלמיד הערבי (עמותת אקראא, 2010, עמ' 2).

מדבריו של יו"ר העמותה עולה ש"אקראא" מתמקדת בייזום פרויקטים עצמאיים של חינוך לא פורמלי, אשר פונים ישירות לתלמידים הערבים, למשפחותיהם ולקהילותיהם, ללא צורך בתיווך או במעורבות של בתי הספר ומשרד החינוך. פנייה ישירה זו מעל ראשה של מערכת החינוך הרשמית והפורמלית משחררת את "אקראא" הן מהבירוקרטיה של מערכת החינוך והן מחסמיה של המערכת ויכולות הפיקוח והשליטה שלה. אך יותר מכול, אסטרטגיית הפעולה של עבודה ישירה מול קהלי היעד ללא תיווך וסיוע ממשלתי מבטאת תפיסה של העצמה אישית, שלפיה ניתן להתגבר על מחסומי האפליה בחינוך הערבי באמצעות יזמות קהילתית ויזמות עסקית בתוך החברה הערבית, בניית אליטה משכילה המחויבת לערכי דת האסלאם והצטיינות אישית.

לא בכדי "אקראא" מפעילה זה מכבר בעשרות בתי ספר ערביים מערך רחב של קורסים מקצועיים פרטיים, לא פורמליים, לשיפור ההישגיות של תלמידי בתי הספר היסודיים בחינוך הערבי. היא מכנה פרויקט זה "לפידי האור" (עמותת אקראא, 2010). כמו כן, העמותה מקדמת הקמת מוסדות חינוך קהילתיים עצמאיים, לרבות פתיחת בתי ספר תיכוניים פרטיים. בהקשר הזה, היא מצטיירת כתומכת, או לפחות כלא מתנגדת, להפרטת החינוך הערבי, לעומת "ועדת המעקב", שעמדתה נגד הפרטה היא

נחרצת יותר. בעיניה של "ועדת המעקב", ההפרטה גורמת לשחיקת הקהילה הלאומית והחיבורים המגשרים בין חלקיה. נביה אבו סאלח, היו"ר הקודם של "ועדת המעקב לענייני חינוך", היטיב לבטא עמדה זו במילים: "ההפרטה היא דבר מסוכן מאוד לחינוך ילדינו [...] יש עמותות שקמות על רקע עדתי, דתי, מפלגתי, חמולתי, והן מפרקות את כל הניסיונות שלנו לשמור על עקרונות חינוך אוניברסאליים" (ראו אצל חרומצ'נקו, 2005).

גילבורן ויודיל (Gillborn & Youdell, 2000) טוענים כי בהשפעת המדינית הנאו-ליברלית, בתי ספר הופכים להיות סלקטיביים, תחרותיים וריבוניים יותר, כדי להשיג עמידה טובה יותר בסטנדרטים לימודיים. כתוצאה מכך, משימתו העיקרית של בית הספר הופכת להיות השגת הציונים הטובים ביותר על ידי התלמידים. פעילותה החינוכית של "אקראא" לשיפור הישגי התלמידים הערבים באמצעות שיעורי עזר ותגבור וכן קורסי הכנה לבחינה הפסיכומטרית, מבטאת אמונה בכוחו ותוקפו של האתוס הנאו-ליברלי. מן הסתם, הסכנה באתוס זה היא שתפקידו של החינוך בכלל והחינוך הבית ספרי בפרט בחברות הפוליטי של תלמידיו עשוי להצטמצם. בהיות עיקר עניינו נתון לדאגה להצלחת התלמיד כפרט, בית הספר מתחיל לצמצם ביזמתו את אחריותו לעיצוב הזהות הקולקטיבית של תלמידיו. במקביל, חשוב להבין שהנהירה אחרי הישגים שהמדיניות הנאו-ליברלית מעודדת, לא רק מרוקנת את החינוך הערבי מתפקידו החברתיים והקהילתיים וגורמת לדה-פוליטיזציה של החינוך הערבי, אלא גם מנציחה ערכים של השוק ושל האינדיווידואליזם התוקפני. ערכים אלו באים לידי ביטוי בתהליך המואץ שבו הופכת מערכת החינוך הערבי לסלקטיבית, תחרותית ומרובדת יותר (להרחבה על נושא זה, ראו אגבאריה ומחאג'נה, 2009). לא בכדי "אקראא" מקדישה חלק גדול ממאמציה לקידום פעולות של חינוך לאופי (character education), שהוא בבסיסו חינוך לשמרנות בעל קווים דתיים מובהקים.

באופן ספציפי יותר, "אקראא" מתמקדת בחינוך למוסר (אל-אכלאק). אין הכוונה למוסר במובן הפילוסופי או האוניברסלי, אלא במובן הצר של התנהגויות יום יומיות של האנשים והתלמידים או הסטודנטים, והתאמתן למוסר האסלאמי כפי ש"אקראא" תופסת אותו. בשנים האחרונות הפכה פעילות זאת של הטפה למוסר לחלק נכבד מפעילות הארגון. בבחירות לאוניברסיטת חיפה שהתקיימו במאי 2011, העמותה תקפה את פעילי המפלגות הערביות החילוניות (בל"ד וחד"ש), בטענה שהם מתנהגים בצורה שאינה הולמת את המוסר (כגון: ארגון מסיבות מעורבות של בנים ובנות, שתיית אלכוהול, לבוש לא צנוע וכדומה). חשיבותו של ממד זה היא הקשר שעושה העמותה בין הפוליטיקה לבין המוסר, ואפשר לכנות זאת "שיח הפוליטיקה של המוסר". הטענה של שיח זה היא שיש קשר הדוק בין היכולת לשרת את הקהילה לבין המוסר של האנשים שאמורים לשרתה. לפי תפיסתה של "אקראא", אדם חסר מוסר אינו יכול לשרת את הקהילה נאמנה. כמו כן שיח זה מבחין בתרומתו של המוסר לגיוסם הפוליטי של הסטודנטים והתלמידים הערבים. סטודנטים רבים תומכים ב"אקראא" בגלל הפוליטיקה של המוסר שהיא מנהלת, ולא בהכרח בגלל שייכות אידאולוגית

או פוליטית (מוסטפא, 2011). הכוח של פוליטיקת המוסר טמון בעצמתו הסמלית והפוליטית הגדולה, ו"אקראא" נתפסת כבעלת מונופול עליו. בהקשר זה יש לציין, ש"אקראא" משתמשת בפוליטיקה של המוסר מצד אחד ובשיח ההישגיות מצד שני, כלומר מציבה ערך קולקטיבי מול ערך אינדיוידואלי מובהק, לידו ובשילוב עמו.

זירת הפעילות

שעה שזירת הפעילות של עמותת "אקראא" היא החברה הערבית בכלל והתלמידים והסטודנטים הערבים – בעיקר המוסלמים, זירת הפעילות המרכזית של "ועדת המעקב" היא הזירה האזרחית של מקבלי ההחלטות במערכת החינוך הערבית בישראל, לרבות המורים והמנהלים הערבים, משרד החינוך, ועדת החינוך של הכנסת והפוליטיקאים הישראלים. חשוב לציין, שמשמעות הדבר אינה ש"ועדת המעקב" אינה מכירה בחשיבות החברה הערבית, אלא שהמושא הישיר לפעילויותיה הוא הממסד הישראלי. גם כאשר נעשות פעולות מול החברה הערבית, היעד הוא ללחוץ על הממסד הישראלי לשנות את הגישה שלו בסוגיה מסוימת. כפי שציינו לעיל, מטרת פעילות זו היא גם תגמול מבצעי על ידי האל.

למשל, לאחרונה פרסמה "ועדת המעקב" מחקר על המבחן הפסיכומטרי, מבחן הכניסה לאוניברסיטאות ולמכללות, שמראה כי ישנה הטיה תרבותית במבחן וכי קיים פער נקודות גדול ומתמשך בין הישגי הנבחנים הערבים והיהודים. המחקר חולק לחברי הכנסת ונשלח למשרד החינוך ולמרכז הארצי לבחינות והערכה. הפעולות סביב הסוגיה הזו, גם בהתבצען בתוך החברה הערבית, נעשו כדי להעלות את המודעות אליה וכדי להפעיל על הממסד לחץ ציבורי לנקוט צעדים למען שיפור הישגי התלמידים הערבים במבחן. לעומת זאת, בהתמודדותה של עמותת "אקראא" עם סוגיית המבחן הפסיכומטרי, היא לא עשתה שימוש בקבוצות אינטרס פוליטיות או ערכה מחקר והפיקה נייר עמדה בנושא, אלא הקימה מכון מקצועי להכנת התלמידים הערבים למבחן הפסיכומטרי, והוא מספק כיום לאלפי תלמידים ערבים קורסי הכנה למבחן במחירים מוזלים יחסית.¹³ אם כן, "אקראא" אינה מנסה לשפר או לשנות את מדיניות הקבלה לאוניברסיטאות כך שזו תיטיב עם התלמידים הערבים, אלא מקימה מכון גדול של הכשרת תלמידים ערבים למבחן על מנת להעלות את סיכויי התלמידים הערבים להתקבל לאוניברסיטאות. פעילות שכזו אינה עניינה של "ועדת המעקב", אשר מנסה כאמור להשפיע על מבנה המבחן ועל מדיניות הקבלה למוסדות ההשכלה הגבוהה.

כאן המקום להזכיר, כפי שהסברנו במבוא למאמר, כי "ועדת המעקב" אינה פועלת רק בזירה האזרחית, אלא גם בזירה הלאומית. כלומר היא אמנם מכוונת את פעולותיה להשגת שוויון משמעותי בזירה האזרחית, אך היא גם פועלת בזירה הקהילתית-לאומית למען העצמת החברה הפלסטינית וחזוק כוחותיה הפנימיים, אם כי בעצמות נמוכות יותר ובהיקפי פעילות מצומצמים יותר. למשל, היא מפעילה במימון השגרירות האמריקנית בישראל את "אקסס", לשיפור רמת השליטה בשפה האנגלית בקרב

13 ראו האתר של מכון אקראא לפסיכומטרי: <http://www.eqraa.com/projects/eqraa-psychometry>

התלמידים הערבים. כמו כן, היא מפעילה את פרויקט החינוך לזהות, שבאמצעותו היא מנסה להעצים את הזהות הלאומית ולהעלות את המודעות לנרטיב ההיסטורי הפלסטיני, וזאת באמצעות חלוקת חומרי לימוד, עלונים וניירות הסבר על אירועים חשובים בהיסטוריה הפלסטינית ובתולדות הערבים בישראל.¹⁴

המימון

כארגון אסלאמי שתופס את עצמו כארגון פנים-קהילתי, עמותת "אקראא" מדגישה את חשיבות המימון ואת הרגישות סביב סוגיה זו, רגישות שאינה ניכרת במובהק אצל "ועדת המעקב". "אקראא" מדגישה את חשיבות המימון הקהילתי הפנימי והמימון האסלאמי החיצוני, דהיינו מימון אשר בא מהקהילה שהיא פועלת בקרבה, ולא ממקורות וקרנות מימון זרים. סוגיית המימון אצל "אקראא" אינה סוגיה טכנית, אלא סוגיה מהותית, והיא נתפסת כמרכיב חשוב בלגיטימציה שלה בעיני עצמה ובעיני קהילת התומכים בה (עלי, 2007).

התנועה האסלאמית, שעמותת "אקראא" שייכת אליה, מציבה את סוגיית המימון כדבר מהותי בשיח ובאידאולוגיה הפוליטיים שלה, במיוחד בעשור האחרון, עם התפתחות והתעצמות ארגוני החברה האזרחית הערביים. התנועה מתייחסת לסוגיית המימון כסוגיה הקשורה ללגיטימיות של הארגונים הערביים, קרי ככל שהארגונים מתבססים על מקורות מימון של קרנות זרות, ובמיוחד יהודיות, כך בסיס הלגיטימיות שלהם נשחק בעיני התנועה. הדבר קשור גם ליכולת הגיוס של התנועה האסלאמית מהקהילה המקומית, שנחשבת כיכולת מצוינת בגלל האופי הדתי של פעילות הגיוס שלה. יכולת זו אינה קיימת כמובן אצל הארגונים האזרחיים החילוניים הערביים, וביניהם "ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי", והם מתבססים בעיקר על מימון זר. אף על פי ש"ועדת המעקב" אמורה לייצג את הערבים בישראל בכל הקשור למדיניות החינוך הערבי ופועלת תחת חסותם של הגופים הייצוגיים של החברה הערבית, היא אינה רואה ניגוד בין גיוס כספים מקרנות זרות לבין עצם הפעילות שלה בנושאים הקשורים למדיניות החינוך הערבית, גם אלו הקשורים לפרויקט של החינוך לזהות לאומית או לפרויקט המועצה הפדגוגית, וסבורה שאין בכך פגם. ההישענות על מקורות מימון זרים של "ועדת המעקב" הוא כמעט מוחלט ואינו זוכה לדיון מהותי בתוכה, בעוד סוגיה זו היא מהותית ביותר עבור עמותת "אקראא".

דיון

שני הארגונים, "ועדת המעקב" ועמותת "אקראא" פועלים במציאות של אפליה מוסדית מתמשכת של החינוך הערבי מצד המדינה – חוסר שוויון בהקצאת משאבים, אי-שיתוף משמעותי בתהליכי קבלת החלטות ועיצוב מדיניות חינוכית ושליטת

14 בהקשר הזה פרסמה הוועדה לאחרונה ספרון שנקרא "זהות" ויש בו הסבר היסטורי-נרטיבי על אירועים מכוננים של העם הפלסטיני והחברה הערבית בישראל. לעיון בספר, ראו באתר:

http://arab-education.org/wp-content/uploads/2011/03/identity.indd_.pdf

ההכרה בנרטיב הלאומי התרבותי של המיעוט הערבי-פלסטיני (ג'בארין ואגבאריה, 2010). במציאות זאת של אפליה מתמשכת, שני הארגונים נושאים אופי פילנתרופי ופועלים בתחומים המועדפים על ידיהם, אך גם פועלים כארגונים שמבטאים סדר יום ערכי-אידאולוגי ברור. סדר יום זה משתלב, עם כל ההבדלים בין שני הארגונים, בסדר היום הפוליטי של החברה האזרחית הערבית בישראל כ"חברה אזרחית אתנית" (Haklai, 2004a, 2009). שאיפתה של זו אינה מסתכמת רק בהשגת שוויון אזרחי, אלא גם בקידום פוליטיקה של הבדל, אשר מנסה לשנות הן את זהותה של המדינה והן את זהותו של המיעוט הערבי עצמו.

נוסף על כך, שני הארגונים פועלים בצל השיח והפרקטיקות של המדיניות הנאו-ליברלית, שאחד ממאפייניה העיקריים בשני העשורים האחרונים הוא תהליך הפרטת שירותי החינוך בישראל, לרבות החינוך הערבי (אגבאריה ומחאג'נה, 2009; דגן-בוזגלו, 2010). על פי דהאן ויונה (2005), המדינה, במסגרת המדיניות הנאו-ליברלית, פועלת בשני אופנים משלימים – מדינה חזקה ומדינה חלשה. כמדינה חזקה היא מפגינה את נוכחותה באמצעות הגברת הפיקוח המתבטא באחריותיות, (accountability) בסטנדרטים ובכפיית ליבה משותפת; כמדינה חלשה היא מפריטה שירותים ציבוריים ונסוגה מאחריותה בתחומים החברתיים של הרווחה, החינוך, הבריאות ודומיהם.

כתגובה, או בעצם כמרכיב אינהרנטי, למדיניות הנאו-ליברלית, הפוליטיקה של ההבדל והתביעה לרב-תרבותיות מתחזקים (גוטוין, 2001), לרבות הגברת המעורבות של ארגוני החברה האזרחית בחינוך. למשל, אל מול הניסיון של המדינה לכפות ליבה תרבותית ולאומית משותפת בחינוך (מרקמן ויונה, 2009), שהיא לטענתם של יונה ושנהב (2000) אמצעי לדיכוי והשתקת מגוון הקבוצות באוכלוסייה שאינן משתייכות להגמוניה בחברה הישראלית, ארגוני החברה האזרחית פיתחו יזמות חינוכיות שונות, שתכליתן להיאבק בשלילת המרכיב הקיבוצי הפלסטיני בזהות של התלמידים ובהתכחות לנרטיב ההיסטורי (ג'בארין ואגבאריה, 2010).¹⁵ דוגמה ליזמה כזאת היא התכנית להנחת הנרטיב הפלסטיני באותה מערכת חינוך – תכניתם של ארגוני החברה האזרחית הערבית, הנקראת "זהות ושייכות: פרויקט המושגים הבסיסיים לתלמידים הערביים" (גאנס, 2006). עוד בהקשר של החינוך הערבי, ההפרטה המואצת, העמקת אי-השוויון בין ערבים ויהודים והידרדרות איכות החינוך הממלכתי הערבי הביאו לנטישת החינוך הממלכתי הערבי על ידי גורמים דתיים ופרטיים בחברה הערבית (אגבאריה ומחאג'נה, 2009; קידר, 2010). בחיפוש אחרי חינוך איכותי וייחודי, התנועה האסלאמית יזמה הקמת בית ספר תחרותי למדעים בשם "בית ספר אל-אהליה" באום אל-פחם (קידר, 2010). בית ספר זה הוא דוגמה נוספת ליזמות של התנועה האסלאמית בתחום החינוכי.

15 בהקשר הזה, הניסיון להלאים את זיכרונם ההיסטורי של התלמידים הערבים הולך ומתחזק בשנים האחרונות, כגון השמטת כל זכר (דיוני או מושגי) על הנכבה הפלסטינית, הניסיון המתגבר בשנים האחרונות לכפות את הנרטיב הציוני על התלמידים הערבים (פרויקט "מאה המושגים") ושינויים בתוכני הלימוד בהיסטוריה ובאזרחות (להרחבה על הניסיון להלאמת הזיכרון הפלסטיני בישראל, ראו ג'מאל, 2010; Sorek, 2011).

בהקשר הזה, אנו מבקשים לטעון שהפנייה של התנועה לזימות חינוכית והמעורבות הגוברת של הארגונים שפועלים בחסותה בחינוך הערבי, כפי שהן מתבטאות בהקמת עמותת "אקראא" עצמה, אינן רק ביטוי לפוליטיקה הפולמוסית של הבדל ולהתבססות והתמסדות כוחו של האסלאם הפוליטי בישראל (Ali, 2004), אלא גם ביטוי לתפיסות יסוד בהגות של האסלאם הפוליטי בנוגע לרעיון של החברה האזרחית.

בספרות שעסקה בהתפתחות החברה האזרחית בחברות הערביות ניתן להבחין בשתי גישות להבנת משמעותה ותפקידה של החברה האזרחית (ראו למשל; Al-Sayyid, 1995; Ibrahim, 1995; Norton, 1995): הראשונה היא האסכולה האסלאמית הדתית, אשר גורסת כי ההיסטוריה האסלאמית הכירה את החברה האזרחית עוד לפני התפתחותה באירופה. אולם אסכולה זו מייחסת לחברה האזרחית האסלאמית תפקיד אחר מזה שמילאה בחברה האזרחית המערבית (Moussalli, 1993); השנייה היא האסכולה הערבית החילונית, אשר גורסת כי התפתחות החברה האזרחית בעולם הערבי נחשבת לתמורה חדשה, ואין לקשור אותה עם המבנים האזרחיים והחברתיים שידעה החברה המוסלמית בהיסטוריה (בשארה, 1996).

האסכולה האסלאמית מתייחסת לארגוני החברה האזרחית העכשוויים כאל תוצר חדירתה לחברה הערבית של המודרנה המערבית, אשר הצליחה לדחוק את הערכים האסלאמיים. האסכולה האסלאמית חיפשה מתוך המקורות ההיסטוריים האסלאמיים את ראשיתה של החברה האזרחית האסלאמית עוד לפני כינונה במערב, ומצאה אותה בתחילת דרכו של האסלאם, כאשר הקים הנביא מוחמד את הקהילה הפוליטית הראשונה באל-מדינה. האסכולה האסלאמית מתייחסת להקמת הקהילה הפוליטית הראשונה כחברה האזרחית הראשונה שייסד האסלאם, אבל צריך לציין שתפיסה זו אינה מבחינה בין הקהילה הפוליטית לבין החברה האזרחית. מבחינתה, הקהילה הפוליטית נקראת בספרות האסלאמית "חברה אזרחית" ומושפעת מהאסכולה של האמנה החברתית המערבית, הגורסת כי כינון המדינה הוא למעשה כינונה של חברה אזרחית. תפיסה זו גם לא מבחינה בנתק שנוצר לאחר מכן בין המדינה לבין ארגוני החברה האזרחית שפועלים מולה (אסמאעיל, 2003; Ibrahim, 2004). בנקודה הזו צריך לציין שהגדרתה ומשמעותה של החברה האזרחית, גם זו של האסכולה הערבית החילונית, אין משמעותה קהילה פוליטית, אלא קיומם ופעילותם של ארגונים חברתיים אשר מהווים את חוליית הקשר בין החברה לבין המדינה (Abu-Zahir, 2008). לכן החילונים הערבים דוחים את הטענה שהייתה חברה אזרחית בהיסטוריה האסלאמית. אחד הכותבים ציין כי "ההוויה ההיסטורית הפוליטית והחברתית האסלאמית לא ידעה מה שאנו קוראים עכשיו החברה האזרחית" (אסמאעיל, 2003). כותבים חילונים מתונים רואים בחברה הקהילתית שלב מקדים לכינונה של חברה אזרחית בחברות הערביות, כלומר מאפייניה של החברה הערבית כחברה שבטית, עדתית, תורמים להופעתה של חברה קהילתית שתתפתח בסופו של דבר לחברה אזרחית חילונית מודרנית (עבד אל-והאב, 2012, עמ' 64). שתי התפיסות, זו שרואה בחברה הקהילתית חברה המייצגת דפוסיים פוליטיים שיוכיים, וזו שרואה בה שלב מקדים לחברה האזרחית,

אינן מתייחסות לממד התאולוגי של החברה הקהילתית, שמבדיל אותה משמעותית מהחברה האזרחית החילונית. יש מקום להתייחס לחברה הקהילתית כאל רובד עצמאי בעל מאפיינים ייחודיים בתוך החברה הערבית. הממד התאולוגי אינו ממד דינמי, אלא סטטי, שאינו קשור לתמורות ולהתפתחויות בתוך החברה הערבית. הוא נחשב לאחד הממדים החשובים של החברה הקהילתית, ובאמצעותו מוסברות הקטגוריות של זירת הפעולה העדתית, אסטרטגיית הפעולה ממוקדת קהילה, האוריינטציה הרעיונית שנגזרת מהמסורת הדתית-תאולוגית וסוגיית המימון הקהילתי המקומי והיכולת לגייסו.

ההקבלה בין האסכולות הדתית והחילונית בהגות הערבית המודרנית הביאה גם להמשגה חדשה בהתייחסות לחברה האזרחית ולתפקידה בחברה. הגישה החילונית קוראת לארגונים הוולונטריים בשם "החברה האזרחית" (אל-מוג'תמע אל-מדני) ואילו הגישה האסלאמית מכנה אותם "ארגוני החברה הקהילתית" (אל-מוג'תמע אל-אהלי). לפי הגישה הראשונה, הארגונים הוולונטריים מנסים להשפיע על מדיניות המשטר הפוליטי של המדינה. לעומת זאת, הגישה השנייה גורסת שתפקידם העיקרי של אותם ארגונים הוא להשפיע על אופי הקהילה ולהעצים אותה. יש שמייחסים תכונות אחרות לשני המודלים – הקהילתי צומח בעיקר בכפר או באזורים האגרריים, והאזרחי צומח בעיר. הראשון, הקהילתי, מבטא את יחסי הכוח והייצור המסורתיים (שבט, חמולה, עדה, מבנה חברתי מסורתי וכו'), והשני, האזרחי, משקף את יחסי הכוח והייצור המודרניים (אבו-זאהר, 2008, עמ' 204). אנו סבורים שחלוקה זו היא דיכוטומית מאוד ואינה לוקחת בחשבון שדווקא תומכי התנועות האסלאמיות באים ממעמד הביניים, ושמוקדי הכוח של התנועות האסלאמיות נמצאים בערים הערביות, ולא באזורים האגרריים הערביים (Ibrahim, 2004).

חשוב לציין, שכאשר המשטרים הערביים הדירו את התנועות האסלאמיות וסירבו לשתף אותן בממשל, התנועות הללו פנו לפעילות החברתית בתוך הקהילה עצמה, באמצעות הקמת ארגוני צדקה, רווחה, חינוך, בידור ופעילויות תרבותיות שלא היו קשורות עם המדינה הערבית. משמעות הפוליטיקה הזו, שהשתמשה בעיקר בארגוני החברה הקהילתית, הייתה לרכוש את אהדתם של האנשים ולסייע להם במקומות שהמדינה כשלה או פיגרה בהם. המטרה הייתה להעצים את הקהילה ואת התנועה הפוליטית, ולא להשפיע על המשטרים האוטוריטריים, לכן חשבו הוגי הדעות האסלאמיים כי השימוש במונח "אל-מוג'תמע אל-אהלי", כלומר "החברה הקהילתית" נתפס אותנטי ואסלאמיסטי יותר מאשר המונח "החברה האזרחית", הקשור לניסיון להשפיע על מדיניות המשטר, ובעיקר בנושאים פוליטיים ומדיניות כלפי הקהילה (Tamimi, 2001).

באשר לפוליטיקה של ההבדל כפוליטיקה אסלאמית, חשוב להדגיש שהמגמה הכללית של התנועות האסלאמיות בעולם הערבי בשני העשורים האחרונים היא הפיכה הדרגתית לתנועות אסלאמיות לאומיות. התנועות הפוליטיות השייכות לזרם האסלאמי המרכזי מכירות יותר ויותר במושגים פוליטיים מודרניים שנגזרים מהתחזקותה וביסוסה של

מדינת הלאום המודרנית, ומאמצות אותם, למשל: הרטוריקה והפוליטיקה של מדינת הלאום המודרנית, במקום ח'ליפות אסלאמית; ערכים של דמוקרטיזציה ודמוקרטיה, במקום תאוקרטיה; דבקות באזרחות, במקום החלוקה בין מוסלמים לד'מים;¹⁶ מאבק למען כינון משטר ייצוגי, במקום משטר אליטיסטי של אנשי הדת. קיומה של מדינת הלאום גרם לתנועות אלו להשתתף באופן פעיל במשחק הפוליטי, להשתלב בתהליכי דמוקרטיזציה, לנטוש את האלימות הפוליטית ולהחליפה בכלים דמוקרטיים ואזרחיים ולהפוך מתנועות חברתיות-דתיות בלבד למפלגות פוליטיות במתכונת המודרנית.

במדינת ישראל, הזרם האסלאמי אינו עובר תהליכים אלה של התאמות, האופייניים לתנועות אסלאמיות במדינת לאום, כי אינו יכול להיות "תנועה אסלאמית ישראלית". הממד הלאומי, או ממד מדינת הלאום, נעלם מההקשר של ההתפתחות הרעיונית של האסלאם הפוליטי בישראל. התנועה האסלאמית בישראל אינה תנועה לאומית פלסטינית מצד אחד ואינה תנועה לאומית ישראלית מצד שני. היא אינה יכולה להיות תנועה לאומית פלסטינית כי אינה חלק מהתנועה הלאומית הפלסטינית או מהמדינה הפלסטינית שתקום בעתיד, ואינה יכולה להיות תנועה לאומית ישראלית, כי היא אינה חלק מהלאומיות הישראלית, הן מטעמים פוליטיים היסטוריים ולאומיים והן מטעמים דתיים-הלכתיים. התנועה האסלאמית אינה יכולה להעשיר את הדיון התאורטי והרעיוני בנושאים, כמו: אזרחות, דמוקרטיה וחוקה בהקשר הישראלי או אפילו בהקשר הפלסטיני, כי אינה רואה את עצמה חלק מהפוליטיקה של ההכרה; היא שייכת יותר למסגרת הפוליטיקה של הזהות ופועלת במסגרת הזו בצורה נרחבת. לעומתה, התנועות והמפלגות הערביות החילוניות בישראל משתתפות בדיון ובשיח על נושאים, כגון: אזרחות, שוויון, החוקה וזהות המדינה. הן יוצאות מהמציאות הישראלית כהנחת יסוד בסיסית, דבר שבא לידי ביטוי בשיח הפוליטי והרעיוני שלהן ובמסמכי החזון העתידי של הערבים בישראל (אגבאריה ומוסטפא, 2010). לתנועה האסלאמית קשה להתחבר למציאות זו, והיא מפצה על החיסרון הזה בשיח פוליטי כלל-אסלאמי, שמרכזו ירושלים ומסגד אל-אקצא.

בהקשר של מדינת ישראל, התנועה האסלאמית גם טיפחה עם השנים תפיסה של בניית קהילה עצמאית, המושתתת על בניית מוסדות ערביים עצמאיים בלתי תלויים במשאבי המדינה, בכל התחומים, לרבות בניית מוסדות חינוך פרטיים. שיח' ראאד סלאח, ראש התנועה האסלאמית, קרא לתפיסה זו "אל-מוג'תמע אל-עצאמי" (קהילה עצמאית בלתי תלויה) (סלאח, 2001, עמ' 5). כאן המקום לציין, שהתפיסה הפכה להיות פופולרית בקרב חברי התנועה האסלאמית עם התמסדות התנועה האסלאמית הצפונית כתנועה חוץ-פרלמנטרית, או ליתר דיוק – אנטי-פרלמנטרית, וסירובה להשתלב בפוליטיקה הישראלית הפרלמנטרית. התנועה סבורה שבניית קהילה ערבית-מוסלמית עצמאית היא הפתרון היחידי הנמצא בידי המיעוט הערבי-מוסלמי בישראל. התנועה אכן שוללת את שאר הפתרונות הפוליטיים המוצעים להסדרת יחסי רוב-מיעוט במדינה, כגון: מדינת כל אזרחיה, מדינה דו-לאומית או הצעות האוטונומיה

למיניהן (גאנם ומוסטפא, 2009). בהקשר זה חשוב לצטט את דבריו של רבינוביץ, גם אם באריכות:

התנועה האיסלאמית ו"ס – המקבילה האזרחית במגזר היהודי – מביאות לשיח הציבורי בישראל מופע אחר של התנהגות פוליטית אזרחית. הן עושות זאת בצורה "תמימה", ללא חיבוסים אינטלקטואליים של הגדרות ואפיונים. אך להבדיל מש"ס, שמעורבותה והשפעתה בענייני המדינה התחזקו כל כך עד שהן מאפילות – ובמידה רבה מבטלות – על אופייה האזרחי המקורי של פעילות התנועה, הרי שהתנועה האיסלאמית מנוכרת, וכך בוודאי תישאר, למדינה. לא מן הנמנע, שניכורם של הפלסטינים אזרחי ישראל ממוסדות המדינה, מכוחות השוק הדומיננטיים ומנגישות לאמצעי התקשורת, ימשיך לחזק את הכרתם בפוטנציאל של משולש הכוח הזה לייצר רעות מבחינתם. הכרה כזו עשויה להפוך אותם לקבוצה שכל יתבה בחיזוק המרכיבים האזרחיים שבפעילותה. ואם כך, ייתכן שהדוגמה הארגונית של התנועה האיסלאמית תשמש השראה לתנועות אחרות, שוויוניות יותר, סובלניות יותר, מהותניות יותר. המפתח להצלחת האגודה האיסלאמית במגזר הפלסטיני בישראל בשנות השמונים ובראשית שנות התשעים נעוץ בנכונותה לפרוץ את גבולות התחומים, שנתפסו עד אז כדתיים-מסורתיים. העיסוק בשאלות של חינוך, לרבות תמיכה במוסדות לא-דתיים, עדכונם וחיידוש פניהם, אותת לציבור שהאגודה מייעדת לעצמה תפקיד בייזום שיפורים בטווח נושאים רחב. הרחבה זו של משמעות המושג "תנועה איסלאמית" והחלתה על עניינים שאינם קשורים לדת, העצימו את הרלוונטיות הפוליטית של האגודה. דגם פעולה מעין זה מוכר מפעילותן של תנועות דתיות רדיקליות במקומות רבים בעולם (רבינוביץ, 2001, עמ' 350–359).

נחזור לרעיון הקהילה העצמאית כפי שהגה אותו שיח' סלאח; רעיון זה מושתת על שלושה עקרונות בסיסיים: המדע, או ההון האנושי, האדמה והכלכלה (עלי, 2007). לטענת שיח' סלאח קיימים בחברה הערבית שלושת המרכיבים הללו. הוא מדגיש את "טוהר ההון", כך שההון צריך לבוא רק ממקורות אסלאמיים, כגון: צדקה, הוואקף ותרומות מגופים ופרטים מוסלמיים, ושולל כל תרומה מגופים שאינם אסלאמיים. מנהיגי התנועה טוענים בהקשר זה שהכסף הזר אינו ניתן חינוך – הגופים הזרים יבקשו תמורה עבורו, והדבר עלול לאיים על עצמאותה של הקהילה המוסלמית. התנועה האסלאמית החוץ-פרלמנטרית טוענת שכספי התרומות הלא-מוסלמיים אינם "טהורים", ומסרתם לשנות את פניה וזהותה של הקהילה המוסלמית (עלי, 2006). בהקשר הזה, חקלאי אכן טוען שהתרומות שמקבלות העמותות הערביות מקרנות חוץ, ובמיוחד מקרנות יהודיות, נועדו לחזק את הממד האזרחי במאבקם של הערבים בישראל, וכי זוהי תמיכה בפעילות הארגונים הללו במסגרת המדינה היהודית דמוקרטית. הוא סבור כי סדר היום של הקרנות היהודיות הוא לשמור על אופייה היהודי של המדינה, וזאת באמצעות שיפור מצבם ומעמדם של הערבים בישראל ברמה האזרחית (Haklai, 2004b). היעדר מקורות מימון עצמאיים לארגונים הערביים נחשב

לאתגר המשמעותי שעומד בפני החברה האזרחית הערבית בישראל, כי התלות של העמותות בקרנות חוץ עלול לסכן את פעילותה בעתיד, במצב של משבר כלכלי או התנגשות בין סדר היום של הקרנות לבין זה של העמותות (ג'בארין, 2007).

הממד הכלל-ערבי-אסלאמי משחק תפקיד חשוב בפרויקט הקהילה העצמאית. שיח' סלאח טוען שהקמת קהילה עצמאית בלתי תלויה מצריכה הידוק הקשרים עם העולם הערבי והאומה המוסלמית. דבר זה מצביע על כך שהתנועה האסלאמית החוץ-פרלמנטרית רואה את עצמה חלק מהאומה המוסלמית לא רק במובן הסמלי-תרבותי, אלא גם במובן המעשי. החיבור בין הקמת קהילה מוסלמית עצמאית בישראל לבין העמקת הקשר עם עולם האסלאם מצביע על האוריינטציה האידיאולוגית של התנועה החוץ-פרלמנטרית, אשר שוללת את הייחודיות במצבם ומעמדם של המוסלמים בישראל, ותופסת את עצמה כחלק בלתי נפרד מהאסלאם הפוליטי הכלל-ערבי-אסלאמי. לעומתה, התנועה הפרלמנטרית סבורה כי המוסלמים בישראל נמצאים במצב מיוחד, וכי האסלאם הפוליטי בישראל הוא בעל הקשרים פוליטיים ייחודיים, אשר מצריכים התייחסות מיוחדת לכל הסוגיות העומדות על הפרק מבחינתם של המוסלמים בישראל.

בתחום החינוך, השיח האסלאמי משלב בתפיסתו רכיבים דתיים קהילתיים ורכיבים נאו-ליברליים. הפתרון שהתנועה מעלה על מנת לצאת מהמצב המשברי של החינוך הערבי בכל הממדים אינו נקיטת פוליטיקה של הכרה, אלא דווקא בניית מוסדות קהילתיים פרטיים, שייתנו מענה לבעיות החינוך הערבי בתחומי התשתיות, תוכני הלימוד, ההישגיות והערכיות.

בניית מוסדות קהילה פרטיים בתחום החינוך אינה פרקטיקה חדשה בקרב האסלאם הפוליטי, להפך – היא נחשבת למהותה של העשייה האסלאמית בתקופה המודרנית ולחלק מעקרונות הדת, המדגישים את חשיבות התרומה לחברה ועזרה לזולת. התנועה האסלאמית בישראל שילבה ממדים נאו-ליברליים בתפיסת החינוך שלה, בהדגישה את סוגיית ההישגיות ככלי העיקרי לקבלת תלמידים במוסדות החינוך שלה ואת הערכת יעילותם והצלחתם של מוסדות אלו. זוהי אם כן תפיסה אינסטרומנטלית שלא עוד רואה בחינוך משאב כללי, משותף ונגיש לכולם הנמצא באחריות המדינה, אלא אינטרס פרטי, שהוא בתחום אחריותם של הפרט, המשפחה והקהילה, ועל אלו להשקיע בהון האנושי של התלמידים, על מנת להשיג תפוקות טובות יותר מחינוכם (Gewirtz, Ball & Bowe, 1995). ההצלחה, לפי היגיון נאו-ליברלי זה, היא תוצר של השקעת הפרט וקהילתו בחינוך, ולא דווקא תוצר של המדינה; דהיינו האחריות להצלחה אינה בידיה של המדינה, אלא בידיהם של הפרט, משפחתו וקהילתו. בבסיס תפיסה זו נמצאת גם ההתייחסות לידע כאל משאב שניתן להמירו בערכים כלכליים – ההשכלה נתפסת כהון או השקעה, והחינוך – כמוצר פרטי. לא בכדי, בהקשר של היזמות שהובילה התנועה האסלאמית בחינוך, ישנו דגש גובר והולך על פרקטיקות של מיון וסלקציה ובחירת ה"טובים" מבין התלמידים, שבדרך כלל באים מרקע סוציו-אקונומי גבוה, לחינוך הפרטי, בעת שה"חלשים" נשארים בחינוך הממלכתי (אגבאריה ומחאג'נה, 2009).

דומה שפרקטיקות אלה משמשות לא רק להגברת התחרות בתוך בתי הספר וביניהם ולשיפור הישגיהם, אלא שהן גם נותנות מענה לאליטות החדשות ביישובים הערביים, גם אלו שבתוך התנועה האסלאמית, שרובן ככולן מורכבות מאקדמאים בעלי מקצועות חופשיים ואנשי עסקים מצליחים, הרואים בהישגים גבוהים בבגרות מקפצה לקבלה למקצועות התחרותיים במוסדות ההשכלה הגבוהה ולניעות חברתית-כלכלית אחר כך. אליטות אלה משמרות ומפתחות את מעמדן באמצעות בתי הספר הפרטיים הסלקטיביים, גם במחיר של לימוד בהיקף מופחת, ולעתים שולי, של המקצועות בוני הזהות: דת, היסטוריה, ספרות ערבית וכדומה. לדוגמה, תיכון "אל-אהליה" בעיר אום אל-פחם, שהוקם על ידי התנועה האסלאמית ופועל היום בחסות רשת "עתיד". בית ספר זה נחשב לאחד הטובים בארץ ומלמד בעיקר מקצועות מדעיים וטכנולוגיים, שעה שלימודי הדת בו מצומצמים ביותר.

מאמרו של סגן ראש התנועה האסלאמית (ח'טיב, 2011; וראו הערה 6 לעיל), שבו הוא תוקף את "ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי", מצביע על הקונפליקט שמתפתח בתדירות גבוהה בין שתי התפיסות הפוליטיות בחברה הערבית. בהקשר הזה, המאבק הוא על הסוגיות, מי רשאי לייצג את החינוך הערבי ולדבר בשמו, ואיך ניתן לשפר את מצב החינוך הערבי: האם צריך להמשיך ולהיאבק במדינה על מנת להשיג שוויון והכרה, או שמא צריך לנטוש זירה זו ולהתמקד בפעילות יזמית פנים-קהילתית? הקונפליקט בין שתי הגישות רק ילך ויגבר.

לדידנו, המאבק בין הארגונים הוא בסופו של דבר מאבק על ההגמוניה הפוליטית בתוך החברה הערבית: מאבק בין תפיסה דתית-קהילתית (ש"אקראא" והתנועה האסלאמית מייצגות) לבין תפיסה אזרחית-מדינתית (מאבק בין התנועה האסלאמית ש"וועדת המעקב לענייני חינוך ערבי" וחד"ש, שהיא הגוף הדומיננטי בגוף זה, מייצגות). במוקד המאבק הזה נמצאת סוגיית האזרחות בישראל, ובעקבות כך גם סוגיית החינוך לאזרחות. שעה שהפוליטיקה של "מתוכו ונגדו" עדיין מתפלמסת עם גבולות האזרחות הישראלית ותוכנה, הפוליטיקה של "מולו ונגדו" אינה רואה תוחלת לפולמוס זה, מוותרת מראש על הסיכוי לשנות את כללי המשחק ומעדיפה להתמקד בהעצמה החברה הערבית באופן עצמאי. עם זאת, חשוב להדגיש כי הפוליטיקה של התנועה האסלאמית, של "מולו ונגדו", אינה בהכרח פוליטיקה לא אזרחית, היות והיא משתמשת בכל זאת בכלים המשפטיים והמנהליים שמאפשרת מסגרת האזרחות הישראלית (שימוש נרחב בעמותות, מעורבות בשלטון המקומי הערבי, פעילות ענפה של תאי סטודנטים באוניברסיטאות הישראליות) על מנת לקדם את פעילות התנועה האסלאמית ולהיאבק בממסד (Agbaria & Mustafa, 2011).

המאבק מתנהל כאמור באותם כלים שמספקת הפוליטיקה של ההכרה וההבדל. עם זאת, ובהפשטה כמעט אלימה, שעה ש"וועדת המעקב" חותרת לדבר בעיקר בשפה קולקטיביסטית וייצוגית כלפי חוץ, "אקראא" עושה שימוש בשפה אינדיווידואליסטית יותר כלפי פנים החברה הערבית. הראשונה שמה את יהבה על השגת שוויון והכרה מצד המדינה עבור כלל החברה הערבית, והשנייה שמה את יהבה על העצמת הפרטים

בתוך אותה חברה באמצעות שיפור הסיכויים שלהם לניעות סוציו-כלכלית וחינוך אופיים ואישיותם לפי המידות הראויות של האסלאם, על מנת שיהוו אליטה מובילה המסוגלת לחולל שינויים משמעותיים בחברה הערבית. במאבק בין שתי התפיסות הנ"ל, סוגיית החינוך לנרטיב הלאומי הפלסטיני וסוגיית אופיו החילוני של החינוך הערבי הן שתי סוגיות משניות לחלוטין: מצד אחד, שני הארגונים דוגלים ופועלים במישור הנרטיבי-לאומי-זהותי ומבקשים לחנך לנרטיב הלאומי הפלסטיני, כל אחד בדרכו, אך ללא ההבדלים משמעותיים ביניהם; מצד שני, שני הארגונים אינם פועלים לשינוי אופיו של החינוך הערבי. בהקשר הזה, "אקראא" אינה מבקשת לחזק את לימודי דת האסלאם בבתי הספר הערבים, ולו ברמה הרטורית. שני הארגונים מנעיים מעיסוק בחינוך הדתי הבית ספרי.

למאבק הנ"ל על ההגמוניה הפוליטית בין תפיסה דתית-קהילתית לבין תפיסה אזרחית-מדינתית עשויות להיות השלכות רבות על החינוך הערבי כמרחב סמלי, שבו אמורים להתעצב מרכיבים מרכזיים בתודעתו ההיסטורית ובמעגלי שייכותו וזהותו של התלמיד הפלסטיני בישראל. מכאן, שפניו של החינוך הערבי לא יעוצבו רק מול המדינה, אלא גם כתוצאה של מאבק זה. המדינה היא אמנם עדיין הגורם החזק בקביעת עתידו של החינוך הערבי, אך לעומתה עולים מלמטה כוחות חדשים שונים וקונפליקטואליים, אשר שואפים לעצב את החינוך הערבי בדמות התפיסות האידאולוגיות הפוליטיות שלהם. מן הסתם, למאבק זה עשויות להיות השלכות רבות על החינוך לאזרחות של התלמידים הערבים במובן הרחב של חינוך זה, ולא רק במובן הבית ספרי. השאלה כאן היא, מה יעמוד במרכזו של חינוך זה בעיני החברה הערבית: שאלת האזרחות והמאבק על משאביה החומריים וההכרתיים או שאלת המוסר הראוי והמידות הטובות הנחוצות לחיים לפי האמונה האסלאמית?

מקורות

- אבו-זאהר, נ' (2008). **החברה האזרחית בין הדסקראטיבי לנורמטיבי**. רמאללה: מרכז "מוואטן" לחקר הדמוקרטיה (ערבית).
- אבו-עסבה, ח' (2007). **החינוך הערבי בישראל: דילמות של מיעוט לאומי**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקר מדיניות.
- אגבריה, א' ומוסטפא, מ' (2010). אתגור גבולות האזרחות הישראלית והלאומיות הפלסטינית בשיח החזונות של הפלסטינים בישראל. **מדינה וחברה**, 17(1), עמ' 37–58.
- אגבאריה, א' ומחאג'נה, א' (2009). החינוך הערבי בשיח ההישגיות ושיח ההכרה. **אלפיים**, 34, 111–129.
- אסמאעיל, ס"א (2003). **השוואת החברה האזרחית והקהילתית מפרספקטיבה אסלאמית: בין התיאוריה לפרקטיקה**. דמשק: דאר אל-פקר (ערבית).
- בלבצ'ץ, י' (2008). מגמות ברישום ארגוני מגזר שלישי חדשים בשנת 2007. **עלון**, 30, 3.
- בשאר, ע' (1996). **ביקורת החברה האזרחית**. רמאללה: מוסד מוואטן למחקרים דמוקרטיים (ערבית).
- גאנם, א' (2006). זהות ושייכות: פרויקט חלוצי שיש לאמץ לקראת פרויקט ערבי חינוכי אלטרנטיבי כולל. **גיליון עדאלה האלקטרוני**, 27. זמין באתר <http://www.adalah.org/newsletter/aug06/ar2.pdf-heb/jul>

- גאנס, א' ומוסטפא, מ' (2009). **הפלסטינים בישראל: מדיניות של המיעוט הילידי במדינה האתנית**. רמאללה: מרכז "מדאר" למחקרים ישראלים (ערבית).
- ג'בארין, י' (2007). הארגונים הלא ממשלתיים כאלטרנטיבה פוליטית: מבט ביקורתי. בתוך א' רכס (עורך), **המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17** (עמ' 93–99). תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב וקרן קונרד אדנאואר.
- ג'בארין, י' ואגבריה, א' (2010). **חינוך בהמתנה: מדיניות הממשלה לקידום החינוך הערבי בישראל – דו"ח מצב**. נצרת וח'פה: דיראסאת – מרכז ערבי למשפט ומדיניות ואוניברסיטת חיפה.
- גדרון, ב' ואלון, י' (2007). **דוח מסד הנתונים 2007: דפוסים ושינויים במגזר השלישי בישראל בעשרים השנים האחרונות**. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- גוטוויץ, ד' (2001). רב-תרבותיות כאידיאולוגיה ניא-ליברלית. **תיאוריה וביקורת**, 19, 241–257.
- ג'מאל, א' (עורך) (2010). **דיאלקטיקה של זיכרון ושכחה בעצמאות הישראלית והנכבה הפלסטינית: נקודת מבט עכשווית**. תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב ומכון וולטר ליבך לדו-קיום יהודי ערבי.
- דגן-בוזגלו, נ' (2010) **היבטים של הפרטה במערכת החינוך**. תל אביב: מרכז אדווה.
- דהאן, י' ויונה, י' (2005). דו"ח דוברת: על המהפכה הניאו ליברלית בחינוך. **תיאוריה וביקורת**, 27, 11–38.
- זידאן, א' (2001). הרהורים בהגדרת המונח "חברה אזרחית" בהקשר של החברה הערבית פלסטינית בישראל. בתוך מ' בר, ב' גדרון וח' כץ (ערכים), **קווים לדמותה של החברה האזרחית בישראל: חוברת הכנס השנתי הרביעי, המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי** (עמ' 10–12). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- זידאן, א' (2005). **התנדבות, תרומות ועמדות כלפי ארגונים בחברה הערבית-פלסטינית בישראל – בחינה מחודשת**. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- חטיב, כ' (18.11.2011). המועצה הפדגוגית נולדה לא לגיטימית ולא מכירים במוצא שלה. **סאווה אל-חק ואל-חורייה**, 4. (ערבית)
- חסן, א"ח (2000). **אל-ג'מאעאת אל-סיאסיה אל-אסלאמיה ואל-מג'תמע אל-מדני** [הקבוצות הפוליטיות האסלמיות והחברה האזרחית]. קהיר: אלדאר אל-ת'קאפיה ללנשר (ערבית).
- חסן, א"ח (2000). **אל-צעוד אל-סיאסי אל-אסלאמי דאכל אל-נקאבאת אל-מהנייה: דראסה מידאניה לנקאבת אל-מהנדסין אל-מצרייה**. [עליית האסלאם הפוליטי בתוך האגודות המקצועיות: חקר מקרה אגודת המהנדסים המצרית]. קהיר: אל-דאר אל-ת'קאפיה ללנשר (ערבית).
- חרמ'צ'נקו, י' (20.9.2005). הדרך הקלה לרווח במגזר הערבי: הקמת גן ילדים. **הארץ**. זמין באתר <http://www.haaretz.co.il/hasite/objects/pages/PrintArticle.jhtml?itemNo=626970>
- טיילור, צ' (2005). הפוליטיקה של ההכרה. בתוך א' נחתומי (עורך), **רב תרבותיות במבחן הישראליות** (עמ' 21–52). ירושלים: מאגנס.
- יונה, י' ושנהב, י' (2000) המצב הרב-תרבותי. **תיאוריה וביקורת**, 17, 163–188.
- מוסטפא, מ' (2011). **התנועה הסטודנטאליה הערבית באוניברסיטאות הישראליות**. אום אל פחם: המרכז למחקרים בני זמננו (ערבית).
- מרקמן, נ' ויונה, י' (2009). לאומיות, רב-תרבותיות וליבה חינוכית בישראל: בין הכלה להדרה. **אלפיים**, 39, 65–81.
- נחמני, א' (עורך) (2003). **רב-תרבותיות במבחן הישראליות**. ירושלים: מאגנס.
- סלאח, ר' (13.7.2001). לקראת חברה עצמאית. **סואת אל-חק וא-לחוריה** [ביטאון התנועה האסלאמית] (ערבית).

- סעדי, א' (2001). "התקפלות" המדינה והשלכותיה על המיעוט הפלסטיני בישראל: צורות הצגה ודרכי פעולה. בתוך י' פלד וע' אופיר (עורכים), **ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית?** (עמ' 337–349). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- ע'אנם, ה' (2007). בין ילדות לאזרחות: התמודדות האינטלקטואלים הפלסטינים עם לימנליות רב-צירית. בתוך ח' הרצוג, ט' כוכבי וש' צלניקר (עורכים), **דורות, מרחבים וזהויות** (עמ' 350–368). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- עבד אל-והאב, א' (2012). החברה האזרחית ואתגר הרפורמה. **אל-דמוקרטיה** [דמוקרטיה], 46, 61–68 (ערבית).
- עלי, נ' (2006). **פונדמנטליזם דתי כאידיאולוגיה וכפרקטיקה: התנועה האסלאמית בישראל בפרספקטיבה השוואתית**. עבודת דוקטור. אוניברסיטת חיפה.
- עלי, נ' (2007). תפיסת אל-מת'ממע אל-עצאמי (קהילה עצמאית בלתי תלויה) של התנועה האסלאמית. בתוך א' רכס (עורך), **המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17** (עמ' 100–110). תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- עמותת אקראא (2010). דו"ח שנתי. נצרת: אקראא (ערבית).
- קידר, מ' (2010). מגמות של הפרטת החינוך במגזר הערבי בשנות האלפיים. בתוך א' איכילוב (עורכת), **מגמות של הפרטת החינוך במגזר הערבי בשנות האלפיים** (עמ' 209–236). תל אביב: רמות.
- רבינוביץ, ד' (2001). דה טוקוויל באום אל-פחם. בתוך י' פלד וע' אופיר (עורכים), **ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית?** (עמ' 350–360). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- Abu-Saad, I. (2004). Separate and unequal: The role of the state educational system in maintaining the subordination of Israel's Palestinian Arab citizens. *Social Identities*, 10(1), 101–127.
- Abu-Saad, I. (2006). Palestinian education in Israel: The legacy of the military government. *Holy Land Studies: A Multidisciplinary Journal*, 5(1), 21–56.
- Abu-zahir, N. (2008). "Civil society" between the descriptive and the normative: Deconstructing a conceptual muddle. Ramallah: The Palestinian Institute for the Study of Democracy (Arabic).
- Agbaria, A. K., & Mustafa, M. (2012). Two states for three peoples: The "Palestinian-Israeli" in the future vision documents of the Palestinians in Israel. *Ethnic and Racial Studies*, 35(4), 718–736.
- Al-Haj, M. (1995). *Education, empowerment and control: The case of the Arabs in Israel*. Albany, NY: University of New York Press.
- Ali, N. (2004). Political Islam in an ethnic Jewish state: Its historical evolution, contemporary challenges and future prospects. *Holly Land Studies*, 3(1), 69–92.
- Al-Sayyid, M. K. (1995). The concept of civil society and the Arab world. In R. Brynen, B. Korany & P. Noble (Eds.), *Political liberalization and democratization in the Arab world: Theoretical perspectives* (pp. 131–148). Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.
- Anheier, H. K. (2001a). Dimensions of the third sector: Comparative perspectives on structure and change. *Journal of Youth Studies*, 4(2), 1–23.
- Anheier, H. K. (2001b). Foundations in Europe: A comparative perspective. *Civil Society Working Papers*, 18, London: Centre for Civil Society.

- Anheier H., Glasius M., & Kaldor M. (Eds.) (2003). *Global civil society*. Oxford: Oxford University Press.
- Ayubi, N. (1991). *Political Islam: Religion and politics in the Arab world*. London: Routledge.
- Chorev, E. N. (2008). *Arab NGOs civic and social change in Israel: Mapping the field*. Jerusalem: The Van Leer Jerusalem Institute.
- Coston, M. J. (1998). A model and typology of government-NGO relationships. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 27(3), 358–382.
- Doron, G. (1996). Two civil societies and one state: Jews and Arabs in the state of Israel. In A. R. Norton (Ed.), *Civil society in the Middle East* (pp. 193–220). Leiden, The Netherlands: Koninklijke Brill NV.
- Gewirtz, S., Ball, S. J., & Bowe, R. (1995). *Markets, choice and equity in education*. Buckingham: Open University Press.
- Gillborn, D., & Youdell, D. (2000). *Rationing education: Policy, practice, reform and equity*. Buckingham: Open University Press.
- Haklai, O. (2004a). Helping the enemy? Why transnational Jewish philanthropic foundations donate to Palestinian NGO's in Israel. *Nation and Nationalism*, 14(3), 581–599.
- Haklai, O. (2004b). Palestinian NGOs in Israel: A campaign for civic equality or “ethnic civil society”? *Israel Studies*, 9(3), 157–168.
- Haklai, O. (2009). State mutability and ethnic civil society: The Palestinian Arab minority in Israel. *Ethnic and Racial Studies*, 32(5), 864–882.
- Ibrahim, S. E. (1995). Civil society and prospects for democratization in the Arab world. In A. R. Norton (Ed.), *Civil society in the Middle East* (pp. 27–54). Leiden, The Netherlands: E. J. Brill.
- Ibrahim, S. E. (2004). *Egypt, Islam and democracy*. Cairo: The American University in Cairo Press.
- Jamal, A. (2006). Arab leadership in Israel: Ascendance and fragmentation. *Journal of Palestine Studies*, 35(2), 1–17.
- Jamal, A. (2007). Strategies of minority struggle for equality in ethnic states: Arab politics in Israel. *Citizenship Studies*, 11(3), 263–382.
- Jamal, A. (2008). The counter hegemonic role of civil society: Palestinian Arab NGOs in Israel. *Citizenship Studies*, 12(3), 283–306.
- Keane, J. (1998). *Civil society: Old images, new visions*. Cambridge: Polity Press.
- Mari, S. (1978). *Arab education in Israel*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- Mitchell, P. R. (1969). *The society of the Muslim Brothers*. London: Oxford University Press.
- Moussalli, A. (1993). Modern Islamic fundamentalist discourse on civil society, pluralism and democracy. In A. R. Norton (Ed.), *Civil society in the Middle East* (pp. 79–119). Leiden, The Netherlands: E. J. Brill.

- Najam, A. (2000). The four-c's of third sector – Government relations cooperation, confrontation, complementarity, and co-optation. *Nonprofit Management & Leadership*, 10(4), 375–396.
- Norton, A. R. (1995). *Civil society in the Middle East*. New York: E. J. Brill.
- Payes, S. (2003). Palestinian NGOs in Israel: A campaign for civic equality in a non-civic state. *Israel Studies*, 8(1), 60–90.
- Payes, S. (2005). *Palestinian NGOs in Israel: The politics of civil society* (Library of Middle East Studies). London and New York: Tauris Academic Studies.
- Sa'di, H. A. (2004). Trends in Israeli social science research on the national identity of The Palestinian citizens of Israel. *Asian Journal of Social Science*, 32(1), 140–160.
- Savas, E. S. (2000). *Privatization and public private partnership*. New York: Chatham House.
- Sorek, T. (2011). The changing patterns of disciplining Palestinian national memory in Israel. In E. Zuriek, D. Lyon & Y. Abu-Laban (Eds.), *States of exception, surveillance and population management: The case of Israel/Palestine* (pp. 113–130). New York: Routledge.
- Stake, R. E. (2000). Case studies. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 435–454). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Tamimi, A. (2001). *Rachid Ghannouchi: A democrat within Islamism*. Oxford: Oxford University Press.
- Tilly, C. & Tarrow, S. (2007). *Contentious politics*. Boulder, CO: Paradigm Publishers.
- Yin, R. K. (2003). *Case study research: Design and methods* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Yishai, Y. (1991). *Land of paradoxes: Interest politics in Israel*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Yishai, Y. (1998). Civil society in transition: Interest politics in Israel. *Annals American Academy of Political and Social Science*, 555(1), 147–162.